

A NÉMETSÉG A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON¹

KULCSÁR PÉTER

Államalapítás és kereszténység

A magyarországi németiség története a XII. század derekán kezdődik. Nem azért, mintha a korábbi évszázadokban németek nem jártak, nem éltek és nem dolgoztak volna Magyarországon, maradandó nyomot hagyva maguk után, hanem azért, mert akkori ittlétük vagy csak a magyar, vagy csak a német történelemre tartozik, nem közös élmény. Germán törzsek: kimberek, kvádok, markomannok, gótok, herulok, gepidák, longobárdok a népvándorlás forgatagában sűrűn hömpölyögtek keresztül a Kárpát-medencén, egyikük-másikuk meg is ült itt néhány évtizedig, egy-egy töredékük itt is ragadt, emlékük ma is fel-felbukkan, többnyire a föld mélyéből. Remekművek azok az V század végéről való germán ötvösmunkák, amelyek Répcelakon, Dombóváron, Domolospusztán előkerültek. A III-IV századból germán neveket hordozó sírköveket találtak, a bezenyi rúnairásos fibulákon pedig longobárd szavak olvashatók. A szórványok azonban felolvadtak a hun meg az avar birodalom tengerében, és elenyészett az a germánság is, amelyet a VIII-IX. század fordulójának frank háborúi hagytak hátra Pannóniában. A honfoglalók az itt talált vegyes etnikai összetételű lakosság konglomerátumában minden bizonnyal bőven találtak germán elemeket is, hogy azonban ezek őrizték-e valamelyest nyelvüket, kultúrájukat, az ma már nem állapítható meg. Hain Gáspár lőcsei krónikájának első soraiban a humanista etimologizálás szellemében a Szepesség nevét a „gepida” névből származtatja, ilyenképpen: Gepidia–Gepusia–Chepusia–Scepusia.²

A honfoglalást (896) követő száz esztendő közvetlen és több bizonyossággal tanulmányozható kapcsolatot teremtett a két nép között, amely kapcsolat aztán az irgalmatlan öldökléstől a szíves atyafisáig a színskála minden árnyalatát magára öltötte. A kalandozó magyarok beszáguldozták – többek között – a legtávolabbi német területeket is, így eljutottak az Északi-tenger partjára, Brémaig (915, 933). És nemcsak kincseket hoztak magukkal, hanem foglyokat is, többek között augsburgi bányászokat, akiket a Kárpát-medencében régóta működő só- és vasbányákban dolgoztattak. A Nagy Károly alapította Ostmark megszűnt létezni, s a német államiség végveszélybe került. A barbár tombolás nem kis mértékben járult hozzá az erők egységbe kovácsolódásához, a császári hatalom

¹ Német publikum számára készült 1988 nyarán. Lektorálta Szücs Jenő.

² *Zipserische oder leutschauerische Chronica und Zeit-Beschreibung*, hg. v. J. Bal – J. Förster – A. Kaufman, Lőcse 1910-1913. A név valójában magyar névadással keletkezett a „szép” melléknévre visszavezethető „Szepes” személynévből.

megszilárdulásához. Végül is a magyaroknak kellett rádöbbsenük arra, hogy nomád életformájuk nem tartható fenn tovább. Miután a trónörökös II. Ottó 972 húsvétján feleségül vette Theophanu görög hercegnőt, s ezzel fölrémlett a német-bizánci szövetség lehetősége, 973. március 23-án Géza fejedelem 12 főrangú követe megjelent Quedlinburgban azon a találkozóon, amelyet I. Ottó császár a keresztény hatalmak számára rendezett. A dán király, a cseh herceg, a lengyel királyfi, a beneventói, a görög, a bolgár küldöttség előtt a magyarok bejelentették, hogy csatlakozni kívánnak ahhoz a renchez, amely Európában a római birodalom bukását követő évszázadok folyamán kialakult, és fölveszik a keresztény vallást. Térítőt kértek. Ottó haladéktalanul útnak indította Sankt-Galleni Brúnót, akit már az előző esztendőben a magyarok püspökévé szenteltek, és aki Gézát ötszáz főemberével együtt megkeresztelte. Két évtizeddel később Géza és II. Henrik bajor herceg (1920-ig tartó érvénnyel) kitzúzte Magyarország nyugati határát a Lajta és a Morva vonalában. A barátság megpecsételéseére Gizella, a herceg húga, feleségül ment Istvánhoz, a magyar trónörököshöz.

A kapcsolat minősége ezzel alapjaiban megváltozott. A szerveződő feudális állam és a kereszténység civilizált formák közé szorította az érintkezést, és ha háborúkra az elkövetkező évezredben is gyakran került sor, ezek már nem idegen társadalmi és ideológiai rendszerek között zajlottak, hanem az európai norma szerint kialakult kereteken belül, és tétjük nem a társadalmi lét volt, hanem a dinasztikus hatalmi (később a nemzeti) érdek.

A magyarság az első pillanattól kezdve igényelte azt a támogatást, amelyet a vallás- és életformaváltáshoz, az államszervezéshez, a civilizáció vívmányainak meghonosításához a németektől kaphatott, azok pedig készséggel adták ezt, már csak azért is, mert a saját nyugalmaikat várták ettől, és a megbékélt régióban a saját érdekeik érvényesítését remélték, mindenekelőtt világpolitikai vetélytársaikkal, Bizánccal és a pápasággal szemben.

A Szent István neve alatt 1020 körül összeállított Intelmek (*De institutione morum ad Emericum ducem*), amelyet az utókor a *Magyar törvénytár* élére helyezett, tíz fejezete közül az egyiket a „vendéggel” (hospes) való bánásmódnak szenteli, mert „a vendégeknek és jövevényeknek oly nagy a hasznuk, hogy a királyi méltóság érdem szerint nekik adhatja a hatodik helyet... Mert amint a tartományok különféle részeiből jönnek a vendégek, úgy hoznak magukkal különféle szót és szokást, különféle fegyvert és tudományt, ami mind a király udvarát ékesíti, magasztosítja, és elrettenti az idegenek pimaszságát. Mert gyöngé és törékeny az egy nyelvű és egy erkölcsű ország”³ A vendéget az öt megillető hatodik helyen

³ „In hospitibus et adventitiis viris tanta inest utilitas, ut digne sexto in regalis dignitatis loco possit haberi... Sicut enim ex diversis partibus provinciarum veniunt hospites, ita diversas linguas et consuetudines, diversaque documenta et arma secum ducunt, quae omnia regiam ornant et magnificent aulam et perterritant exterorum arrogantiam. Nam

nem is előzi meg más, mint maga a keresztény hit, az egyház, a püspöki meg a főúri rend és az igazságosság.

Az első időben a legszívesebben azok hallgatták az invitálást, akikre az államszervezés, a térítés munkájában, a belső ellenzék visszaszorításában volt szükség. Sankt-Galleni Brúnó után megérkezett Einsiedelből Wolfgang, a későbbi szent, aztán jöttek papok és szerzetesek mind nagyobb számban; Gizella kíséretében főurak, lovagok, akik segítettek Istvánnak vetélytársai leverésében. Nyomukban özönlöttek a katonák, az írástudók, a kereskedők, kisebb számban az iparosok, a földművesek is, akik az újonnan megnyílt területen érvényesülésüket keresték, viszonzásképpen magukkal hozták szerszámaikat, szaktudásukat, viselkedésmódjukat, életszemléletüket. A magyar nyelv német jövevényszavainak egy jó része a társadalom-, az állam- és a hadszervezet fogalomkörébe tartozik (polgár, pór, herceg, páncél, ostrom, zsákmány stb.). Befogadásukat, itteni helyzetüket István, László, Kálmán törvényekkel szabályozta. Már Géza idejében érkeztek az országba német építőmesterek, akiknek keze nyoma az esztergomi István-templom sejtethető. Bizonyos, hogy azt az észak-itáliai stílust, amely a XI-XII. századi építkezések legjaván megfigyelhető (Dömös, Feldebrő, Pannonhalma stb.), legalább részben németek közvetítették. A császári kancelláriából szegődött ide az a C betűvel jelzett notárius, aki magyar földön az első latin betűvel írott sorokat az 1002-ben kelt *Pannonhalmi alapítólevél* pergamenjére róttá, s egy frank származású világi papnak tulajdonítják a fentebb idézett *Intelmek* szerzőségét, noha nem kétséges, hogy annak a speciális magyar viszonyokhoz igazodó szellemisége a király intencióit tükrözi. Ebből a körből származnak az első magyar vonatkozású irodalmi adalékok is: Querfurti Brúnó 1004-ben Magyarországról kért adatokat Szent Adalbert életrajzához, Arnold regensburgi püspök pedig az 1020-as években Asztrik (Anasztáz) esztergomi érseknél vendégeskedve írta énekeit Szent Emmerámról. Az Itáliából érkezett Szent Gellért csanádi iskolájában két német mester tanított, Valter és Henrik.

De ha százsámra költöztek is ide, magyarországi németiségről az első évtizedekben nem beszélhetünk. Egyének jöttek (akár csoportosan is), akik annál hamarabb találták meg a számításukat, minél gyorsabban tudtak beilleszkedni az itteni viszonyokba, minél könnyebben felejtették el származásukat. Összeházasodtak a helybeliekkel, s azonnal eltűntek a társadalmi helyzetük szerint őket megillető sorban. Jellemző, hogy amikor István halála (1038) után kitör a harc a különböző belső és külső érdekeket képviselő csoportok között a hatalomért, és a külső erők között a német hadsereg is felvonul, hogy nyílt háborúval szerezzen érvényt a német érdekeknek, akkor a „magyar párt” három vezéralakja, aki

unius linguae uniusque moris regnum imbecille et fragile est.” *Corpus Juris Hungarici – Magyar törvénytár, 1000-1526. évi törvénycikkek*, kiad. Nagy Gy. – Márkus D., Budapest 1899, 12.

„nemzetének szabadságáért” (libertatem gentis sue) síkra száll, a Wisce, Toyzlau és Pezli nevet viseli, míg a „német párt” élén Buda és Sebes áll.⁴ Ők bizony nem a nemzetiségüket képviselik itt, hanem saját magukat és hűbérurukat. A patinás magyar arisztokratacsaládok között jócskán akad, amely a hagyomány (Kézai Simon krónikája⁵) szerint ezekben az évtizedekben német földről származott be az országba. A Svábföldről érkezett Hont és Pázmány 21 főrangú családnak vetette el a magját, tőlük származott többek között a Forgách, a Korlátkői, a Szentgyörgyi és Bazini família. Wecelinus „de Wazurbuirc” (Wasserburg) a Ják nemzetség őse. Hermannus „ex Nurimberc” a Hermány nemzetség, a Lackfi család alapítója. A Hédervári és Németújvári grófok őse „ex Vildonia” (Wildon, Steiermark) érkezett, a Gutkeled nemzetség, amelyből mások mellett az Amadé, a két Báthory, az Ország és a Várday család ágazott ki, „ex gente Suevorum de castello Stoff” (Stauf) indult új hazát keresni. Buzád „de Mesn de districtu Wirzburg” a Bánffyak, a Csányiak, a Hahótiak ősapja lett. Altman „de Fridbiur (Freyburg) ex patria Turingorum” a Széchy családot alapította. Lehet, hogy ezek a genealógiai levezetések nem egészen pontosak, de az biztos, hogy a magyar főúri családok tekintélyes része germán földről származott ide. És az is bizonyos, hogy idegen voltuk a legcsekélyebb nyomot sem üti magatartásukra. Ez a csoport a későbbi századokban is tökéletes összhangban (vagy egyenrangú ellenfélként) élt a havaselvei származású Hunyadiakkal, a délszláv Zrínyiekkal, az apuliai eredetű Lorántffy, Ráday, Gyulaffy családok tagjaival, a cseh Rákócziakkal csakúgy, mint a Rhédeyekkel, akik Csabáig vezették vissza genealógiájukat, vagy a Batthyányakkal, akik Őrs vezér utódainak tartották magukat.⁶

A tömeges betelepülés

Száz-százötven év alatt a viszonyok konszolidálódtak, az új vallás és az új társadalmi rendszer megszilárdult, a belső rend fenntartásához többé nem volt szükség külső támogatásra. Más problémák kerültek előtérbe. Az ország területe mintegy 300 ezer négyzetkilométert tett ki, a föld termékenységéről legendák keringtek, a lélekszám azonban nemigen haladta meg a kétmilliót. A népsűrűség a belső részekben is alacsony volt, a keleti és északi széleken, Erdélyben és a Felvidéken pedig hatalmas műveletlen és őrizetlen területek tátongtak, széles kaput nyitva az úzok, a besenyők, a kunok rablótámadásai előtt. A lakosság e területek benépesítésére, megművelésére és megoltalmazására nem volt elegendő. A XII.

⁴ *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*, ed. A. Domanovszky; kiadva: *Scriptores rerum Hungaricarum*, ed. E. Szentpétery, I., Budapest 1937, 325-326.

⁵ Simonis de Keza: *Gesta Hungarorum*, kiadva: *Scriptores rerum Hungaricarum*, op. cit. 187-194.

⁶ V.ö. Karácsonyi J.: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I-II.*, Budapest 1900-1901, passim.

század közepén merült föl először komoly formában a bizánci hódítás veszélye. Az 1166. évi nyári támadás be is bizonyította, hogy a Dél-Erdélyben elszórt könnyűfegyverzetű székely és szláv örkatonáság súlyosabb nyomásnak nem képes ellenállni. A telepítési politika új szakaszába lépett.

II. Géza idejében (1141-1161) érkeztek Magyarországra az első, tömegben is számottevő német csoportok. Ezek már a XII. század második felében kimutatható szerepet játszottak az ország gazdasági és etnikai státusának az alakításában. Közülük egyik-másik a későbbiekben is megőrizte nemzetiségi sajátosságait, nyelvét, kultúráját. A kormányzat kiváltságokkal támogatta a jövevényeket. Az első néhány évre teljes adómentességet kaptak, majd utána is az átlagosnál lényegesen kisebb terheket kellett viselniük. Már Kálmán (I. tv. 35. §) mindössze 7 vagy 8 dénárban szabta meg az adójukat. Mivel rendszerint lakatlan vagy közigazgatásilag szervezetlen területen szálltak meg, hazai jogszokásaikat új lakóhelyükön is megtarthatták. A németek azt a szokást hozták magukkal, hogy adójukat nem fejük, hanem a megművelt telek után fizették. Ezzel a szabad költözés is együtt járt, hiszen aki a telket elhagyta, annak az adókötelezettsége is megszűnt. Ehhez járult, hogy a telepítés zömmel királyi birtokon történt, a vendég földesura az uralkodó lett, ily módon általánosságban is kedvezőbb körülmények közé került, mint a magánföldesúr szolgája. A telepések a későbbi társadalmi mozgalmaknak is erjesztői lettek, amennyiben egy perspektivikusabb életforma lehetőségét vetítették magyar sorstársaik elé. A hospes-jog kivívása a paraszti érdekarc egyik célja lett. A XIII. században már őslakos magyar jobbágyok is rendelkeznek vele. Amikor az Ákos nemzetség (már 1273-ban) telepéseket invitált gömöri falvaiba, négy évi adómentességet ígért. Ez azonban kevésnek bizonyult, a telepések kikövetelték a „német jogot”, amely 16 évi adómentességgel, szabad erdő- és halászóvíz-használattal járt. A városba költözők hasonlóképpen kiváltságokat kaptak, elsősorban önrendelkezésüket illetően. Első ízben a székesfehérvári hospesek nyertek el ilyen privilégiumot az 1160-as években. Ezután ez a „fehérvári jog” lett a városi kiváltságok mintája a magyar lakta települések számára is. II. András *Aranybullája* (19. §) 1222-ben leszögezte, hogy a jövevények örökre megtarthatják kiváltságaikat.

Érvényesítésükért azonban keményen meg kellett harcolni. Az 1200-as évek elején sok szó esik a Hont megyei Szebelléb német telepeseiről. A falu az esztergomi érsekség birtoka volt, és a káptalan a hospeseket is a saját jobbágyainak tekintette. Azok azonban nem hagyták magukat, hanem Rudguer nevű ispánjuk vezetésével fegyvert fogtak, és károkat okoztak az egyház vagyonában. A király erre kikergette őket a faluból. A dolog azonban nem maradt ennyiben. A mozgalom élére állt az ispán fia, Heruynus, majd az unokája, Dietrich, és végre 1233-ban új döntést csikartak ki: a király megállapította azokat a feltételeket, amelyek mellett hazatérhettek.

A hospesek az országnak szinte minden pontján hamarosan megjelentek. A

nyelvészek úgy gondolják, hogy a „Németi” nevet viselő falvak igen korán kapták a nevüket, a XI-XII. században, a XIII. elején, mindenesetre a tatárjárás előtt, mert később ez a névtípus – mint a „Csehi”, az „Oroszi”, az „Olaszi”, a „Tóti” is – kiment a divatból. Ha ez igaz, laktak ez idő tájt németek Baranyában, Békésben, Tolnában, Borsodban, Hevesben, Hont, Pest, Sopron, Torontál, Veszprém, Ung, Zemplén, Nógrád megyében és másutt, mert szinte nincs az országnak olyan vidéke, ahol ezzel a helynévvel ne találkoznánk. A Bács megyei Bulkeszin egy felirat szerint III. Béla király 1179-ben megkeresztelte egy Adelehard nevű német vendég fiát, és földet is adományozott neki. Németek bukkannak fel 1215-ben a Bihar megyei Szalacson, 1216-ban Szatmáron; ez utóbbiak 1230-ban kiváltságokat kapnak. Németek laknak 1219-ben Sajónémetiben, a Trencsén megyei Szamarócon. Ezek – mint maguk mondják – jobbágyi szolgáltatásokkal senkinek sem tartoznak, és azért jöttek ide Németországból, hogy letelepedjenek és megműveljék a parlagot. Laknak németek Barson, a XIII. század elejétől Korponán és számos más helyen.

Pestre II. András telepítette be őket 1218 és 1225 között. A szegényebb kézművesek mellett dúsgazdag patríciusok is érkeztek. Vezetőjük, Werner lovag (miles) Alsó-Ausztriában is tekintélyes birtokokkal rendelkezett. Hamarosan elnyerték a „fehérvári jogot” Meghonosították a városban a fémfeldolgozó ipart, ezen belül az akkortájt kitűnően jövedelmező harangöntést. A hasznot környékbeli földbirtokokba, a budai oldalon fekvő szőlőkebe fektették, amelyeket bérmunkásokkal műveltek. Pesten mint számos más településen is a németiség beköltözésével kezdődik a városiasodás. Betelepítik a dominikánusokat, kialakítják a modern városközpontot, a leggazdagabbak palotákat építenek. Pest az 1240-es évek elejére, tehát mintegy két évtized alatt – mint az egykorú beszámoló mondja – „nagy és dúsgazdag német falu” (*magna et ditissima Theutonica villa*) lett.⁷

Egyes városokon és a vidéken szétszórt nemzetiségi szigeteken túl az első összefüggő német telepek Abaúj megyében jelentek meg a XII. század derekán. A Hernád völgyében 1220-ban tíz németlakta falut találunk a királyné birtokában, és mellettük van még jó néhány hasonló. Közöttük van olyan is (Vilmány, Gönc), amelynek a neve német eredetű, tehát alapítását is alkalmasint a jövevényeknek köszönheti. A falucsoport a XIII. század második felében vizsolyi ispánság néven külön közigazgatási egységet képezett. (Vizsoly maga is valószínűleg a régi német Wisili személynevet viseli.) A lakók mint a nyelvi adatok elárulják – Észak-Türingiából, a bajor és a keleti frank részokról jöttek. Innen terjeszkedtek tovább Gömör irányába, és benyomultak az északkelet-magyarországi bányavidékre, ahol központjuk Gölnicbánya lett. Az itteni németiség első írott emléke 1243-ból maradt

⁷ Rogerius: *Carmen miserabile*, ed. L. Luhász; kiadva: *Scriptores rerum Hungaricarum*, ed. E. Szentpétery, II, Budapest 1938, 562.

fenn. A nyelvjárás bajor-osztrák eredetre vall.

Hont megyében, Selmeccen is vannak németek 1150 körül. Selmeccbánya már I. István idejében jelentékeny ezüsttermeléséről volt nevezetes, itt eredt a királyi pénzverés leggazdagabb forrása. A magyarok mellett ebben szlávok is közreműködtek, és most bekapcsolódtak a németek, akik az 1230-as években szabadalmakat kaptak a királytól. Sokat mond, hogy a név szláv eredetű előtagja, a „savanyúvíz” jelentésű Štiavnica nem közvetlenül, hanem német közvetítéssel (Schemnitz) került át a magyarba. A XIII. század elején kiváltságos város, szabad bíró- és plébánosválasztási joggal, országos vámmentességet élvez, élén bíró és tizenkét tanú tanács áll. Terjeszkedésre is futotta az erejéből: a selmeciek nyitották meg Bakabányát. Később rendházat építettek itt a dominikánusoknak, és a XIV század elején Magyarország leghíresebb városai között emlegették.

Abaujból a Hernád folyó mentén szivárogtak fölfelé, és hamarosan benépesítették a Szepességet (Zips). Ezen a környéken csak elszórt szláv és őrszolgálatot teljesítő csekély magyar lakosság éldegélt ekkoriban Ezek emlékét tartotta fenn Nagyőr és Strázsa neve. A krónikás hagyomány szerint Kálmán király kezdte valamelyes szervezeti keretekbe foglalni, és 1200 előtt önálló megyévé alakult. A jövevényeket tehát zord körülmények fogadták errefelé, először az erdőt kellett kiirtaniuk, az ugart kellett feltörniük.

A Szepesség megszállása – mint a nyelvjárások mutatják – több lépcsőben történt. Az első lakók a nyugati Érchegység szársországi vidékeiről jöttek, majd sziléziaiak követték őket. Van adatunk 1204-ből arra, hogy Theodor krakkói várnagy sziléziai erdőirtókkal akarja betelepíteni a Fehér- és a Fekete-Dunajec meg a Poprád folyó mellékét.⁸ A sziléziaiak megszállták a Szepesi Felföldet (Zipser Oberland), vagyis a Magas Tátra alatt a Poprád és Késmárk között elterülő vidéket, ahol Felka, Szepesszombat, Strázsa, Mateóc, Nagyszalók, Alsó- és Felsőerdőfalva, Malompatak, Kakaslomnic, Hunfalva, Tátraalja, Rákosfalva, Izsákfalva fekszik, és a Szepesi Alföldet (Zipser Niederland), vagyis a Poprád folyó vidékét Késmárktól Podolinig. A két terület nyelvjárása, az ún. „Garschtvojpgeldialekt”, közös eredetű, és közel áll a sziléziaihoz.

A német települések megszorodásával a plébánosok társulásokat hoztak létre, melyekből a XII. század végére létrejött a szepesi prépostság, majd a XIII. század első felében kialakult a 24 szepesi plébánia szövetsége, „testvérülete” (fraternitas XXIV plebanorum Scepusiensium), eleinte csak a közös vallási élet, az erkölcsi rend fenntartása érdekében, a papság ellenőrzésére, majd egyre inkább közös érdekvédelemre, politikai célok megvalósítására is. Ennek segítségével királyi és pápai privilégiumokat vívtak ki. A tagok száma változó volt, és nem tartoztak mindig ugyanahhoz a szövetséghez. A legrégebbi együttes így

⁸ Bruckner Gy.: *A szepesi szász nép*, Budapest 1913 (Nemzetiségi Ismertető Könyvtár II. A magyarországi németek IV.), 5.

rekonstruálható: Lócse (a központ), Késmárk, Leibic, Duránd, Ruszkin, Béla, Ménhárd, Izsákfalú, Strázsa, Szepesszombat, Mateóc, Malompaták, Nagyszalók, Felka, Poprád, Káposztafalú, Csütörtökhely, Illésfalú, Igló, Odorin, Olaszi, Velbach, Váralja, Kurimján.

Erdélybe is a XII. század közepén érkeztek az első külhoni telepések Flandriából. Emléküket őrzi Voldorf falu neve meg néhány Villa Latina, zömmel az Olt mellett, egyébként azonban nem sok nyomot hagytak maguk után, mert mihamar felszívódtak abban a tömegben, amely a Rajna középső folyása mellől indult, és Nagyszeben környékét szállta meg. Géza király a csekély számú székely őslakosságot kitelepítette innen, és az így keletkezett „pusztát” (deserta) a németeknek adományozta. Ezt a vidéket mindig is Altlandnak nevezték. A következő évtizedekben más betelepülők szórtabban helyezkedtek el Fehér és Kraszna megyében, Hunyadban, az Altlandtól nyugatra és keletre (Szerdahely, Kőhalom, Szászváros).

Észak-Erdélyben a Szamos völgyében fekvő Radna környékén jött létre igen korán német telep. Ez érzékeny pont volt, mert itt működött az Árpád-kor egyik legfontosabb ezüstabánya, és a Radnai-hágón át vezetett az út Halics felé. Jelentőségét mutatja, hogy már ez időben külön ispánja volt. Valamivel később jelentek meg a hospesek Beszterce vidékén, ahol a határvédelmet kellett biztosítaniuk. Főnökük ugyanaz az ispán volt, aki Radnának is az élén állt, s akit később Radna és Beszterce ispánjának mondanak. A beszterceiek rajzoltak ki a mezőségi Királyi területe felé, ahol, mint a névből gyanítható, magánbirtokok között fekvő királyi területeket szálltak meg. Így lehetett ez Beszterce környékén is, mint erről a Királynémeti falunév tanúskodik.

Fogarasföldön az Olt áttörésénél alakult ki összefüggő német tömb, amely Doboka, Kormosbach, Venice, Debren, Sárkány falvakat foglalta magában az 1202-ben alapított kerci ciszterci apátság közelében. Ez azonban nem volt hosszú életű, mert a tatárjárás elsöpörte.

II. András 1211-ben a dél-erdélyi, jórészt lakatlan Barca-földre behívta a Német Lovagrendet, hogy a kun támadásoknak gátat vessen. A dolog azonban balul ütött ki, mert a lovagok nem voltak hajlandók érdekeiket a magyar királynak alávetni, és csak a Szentszék főségét ismerték el. A pápa hűbérurasa alá ajánlották magukat és önálló államot akartak létrehozni; terjeszkedni kezdtek, várakat emeltek, saját pénzt vertek. Végül is 1225 tavaszán fegyverrel kellett őket kivenni az országból. Paraszti kísérőik azonban, akik a Rajna és a Mosel mellékéről jöttek, királyi hospesként ott maradtak a Barcaságban. Négy egyházuk működött, Földvár, Szentpéter, Hermány és Prázsmár. Központjuk a XIII. század közepétől Brassó lett, amely azonban már korábban is jelentős település lehetett, mert 1225 és 1234 között premontrei apácakolostor épült benne, márpedig ilyen intézmény ez időben ezen kívül az egész országban is csak egy működött, Nagyszebenben.

Ilyenformán a XIII. század első évtizedeire a német lakosság nyomós

tényező lett Erdély különböző területein. Plébániáik szaporodtak, kapcsolatot teremtettek egymással, és létrejött a szebeni prépostság. III. Celesztin pápa már 1191-ben az erdélyi németek egyházáról beszél, kiveszi azt az erdélyi püspök fennhatósága alól és az esztergomi érsekséghez utalja.

II. András 1224-ben kiadta a nagyszebeni szászok helyzetét rendező diplomáját (Andreanum), amelyet Goldener Freibrief néven emlegetnek. A király egyidejűleg kitelepített minden idegen nációt a Szászvárostól Barótig terjedő területről. A földet mindenestől a szászoknak engedte át, megtiltotta más nemzetiségek betelepülését, és kimondta, hogy a nemesek ezen a területen nem szerezhetnek birtokot. Egyben lemondott arról a jogáról, hogy az örökös hiányában gazdátlanra lett föld őrá szálljon vissza. Megszüntetett minden korábbi közigazgatási intézményt, és a terület élére a király által kinevezett nagyszebeni szász grófot (comes, ispán) állította, aki bírói jogokat is gyakorol. A szászok szabadon választják papjaikat, és annak fizetik a tizedet. Szabadon kereskedhetnek az egész országban. Kimondta azt az alapelvet, hogy egységet kell alkotniuk (unus sit populus).⁹ Kötelezettségeiket is szabályozta: együttesen belföldön 500, külföldön 100 főnyi katonaságot kell kiállítaniuk (ez akkoriban tekintélyes haderőnek számított), és fizetik a „kamara hasznát” (lucrum camerae), vagyis a régi pénzermének újra való váltásakor levont illetéket, amit évi 500 ezüst márka általánnyal egyetemlegesen váltanak meg.¹⁰

Az 1220-as években hasonlóan önálló szervezeti kereteket kaptak az erdélyi székelyek is, akik fölött a székelyek ispánja állt. Rögzítették sajátos, a szászokétól eltérő kiváltságait, kötelezettségeiket. Ezzel indult meg az a folyamat, amely a XVI. századra az erdélyi „három nemzet” különös együttesének a kialakulásához vezetett. Később kísérlet történt a Balkánról mind nagyobb számban beszivárgó vlachok (oláhok) hasonló egységbe tömörítésére is, ez azonban az önszerveződés hiányában nem sikerült.

A németek tehát, mint látható, a legkülönbözőbb régiókból érkeztek új lakóhelyükre. A legelső írások teutonoknak, később alemannoknak is nevezik őket, bár a Bayersdorf, Bavarica, Svabóc nevekből sejthető, hogy a környékbeliek ennél pontosabb információkkal is rendelkeztek. A Felvidéken és Erdélyben egy tömbben letelepedettek hamarosan ráragadt a „szász” nevezet, és a magyarság azóta is szásznak mond minden németet, aki e két közösség egyikéhez tartozik. (Mint ahogy a XVIII. századi beköltözőket egységesen svábnak tartja.) Ennek az oka alkalmasint abban rejlik, hogy ügyeik intézésében a szász jogszokást, 1230 után a *Sachsenspiegel*, illetve a sziléziaiak az ezen alapuló magdeburgi jogkönyvet

⁹ „Ita tamen quod universus populus incipiens a Waras usque in Boralt cum terra Siculorum terrae Sebus et terra Daraus unus sit populus et sub uno iudice censeantur, omnibus comitatibus praeter Chybiniensem cessantibus radicitus.”

¹⁰ Hanzó L.: *Az erdélyi szász önkormányzat kialakulása*, Szeged 1941.

használták, és így minden dolgukat „iure Saxonum” intézték, ami a részletek iránt nem nagyon érdeklődő szomszédságnak elég volt az általánosításhoz.

Tömegesen azon a vad vidéken telepedtek meg, ahol rajtuk kívül jóformán csak szlávok éltek. Valószínűleg ezzel magyarázható, hogy a két népnév kölcsönösen egymásra mutat. A „német” szó bizonyosan,¹¹ a „szász” nagy valószínűséggel valamelyik szláv nyelvből került a magyarba, míg a „szláv” jelentésű „tót”, amely a „teuton”, „deutsch” népnévvel tart rokonságot, és eredetileg (taut) a gepidákat jelölte, a magyar nyelv korai német jövevényszavai közé tartozik. Az egymás mellett élő németek és szlávok tehát kölcsönösen egymást mutatták be a magyarságnak.

A XII. század után betelepülők szociális szempontból nem tartanak közösséget rokonaikkal, akik a X-XI. században megelőzték őket. Kifejezetten „egyszerű emberek” ők, akik föld- és kézművességgel tartják fenn magukat (homines simplices agriculturis et laboribus intenti), mint V István király jellemzi őket még 1271-ben is. Településeik eleinte miben sem különböznek a szokványos jobbágyfalutól. Városaik primitív faluközösségekből alakultak ki, csakúgy, mint a magyaroknál. Főnökük kezdetben a falusbíró (Hann) volt, és ennek intézménye szívósan tartotta magát még akkor is, amikor a település várossá fejlődött, és már régen a városi bíró (Richter) vezetése alatt állt. A kiváltságok, a kedvező gazdasági feltételek és nem utolsósorban az a roppant energia, melyhez hasonlót talán az Amerikát meghódító pionírok mutatnak majd, ezek azok a tényezők, amelyek a települések fokozatos fejlődéséhez, az egyesek vagyonosodásához, a magasabb szintű megélhetési formák uralkodóvá válásához vezetnek.

Az erdőt régebben tűzzel pusztították, ami veszélyes és gazdaságtalan volt. A telepesek első feladata az irtás lett. Az emberföldötti munkáért komoly kiváltságokat kaptak a telepítőtől, aki a legelső években kizárólag, azután is nagyobb részben a király volt. A kiszakított szántó, rét, legelő a telepesek közös tulajdonába került. (Lőcse pincéiben évszázadok múlva is gyökerekbe, fatuskókba botlottak.) A telepítésvezető – a Felvidéken szokásos elnevezés szerint *Schultheiß* (magyarul soltész), Erdélyben *Erdgräf* (magyarul geréb) – a legtekintélyesebbek közül került ki. Felelősségteljes munkájáért előjogokat kapott. Őt illette a bírságok kétharmad része, többféle járandóságot szedett az alatta levőktől, bizonyos monopóliumokkal rendelkezett (malom- és kocsmatartás, serfőzés). Előbb-utóbb önállósította magát a telepítőtől is, meg a községnek is a fejére nőtt. A leggazdagabbja földbirtokot szerzett valahol a szász közösség határain kívül, és a magyar nemességnek is tagja lett; 1206-ból már van adat erre. A soltészek hatalmi törekvéseivel szemben örökösen folyt a harc. Abaúj megyében 1220-ban tíz német telepesfalu azzal vádolt meg két bírót (villicus), hogy kizsákmányolja és megrövidíti őket. Az ügy a váradi káptalan elé került, s azzal a salamoni döntéssel

¹¹ A „néma” jelentésű szláv *némec*, *némac* az érthetetlen beszédre utal.

végződött, hogy a falubeliek lemondtak kártérítési igényükről, viszont a két bírót családotól mindörökre kitiltották a faluközösségből. A Gömör megyei Kevi azonban Herbardus soltész tulajdona lett. A három Németi (Fel-, Al- és Középnémeti) a XII. századi első abaúji hospesfoglalások közé tartozott. A telepések egyikének, egy Mihály nevű szásznak a felesége, Menne, abban a megtiszteltetésben részesült, hogy dajkája lehetett IV Béla király fiának, a majdani V. Lászlónak. Béla király hálája jeléül az asszonynak adományozta e három falut, amelynek a lakói ilyenformán tulajdon polgártársuk jobbágyságot lettek. Itt így, ott úgy alakult a helyzet, de a XIV századra a falvak túlnyomó többsége a soltész vagy a geréb uralma alá került.

A szegényebbek és gazdagabbak közötti érdekharccal tehát a német községekben sem volt ismeretlen, a közösen élvezett kiváltságok és a közösen birtokolt javak azonban az alsó rétegeknek is az átlagosnál magasabb életszínvonalat biztosítottak. A közösen feltört terület közös tulajdonban maradt, a szántóföldnek a család csak kezelője és haszonélvezője volt, de alkalomadtán visszaszállt a kollektívára, az erdőnek, legelőnek pedig a használata is közös volt. Elsősorban ez volt az a tényező, amely a kollektív létet évszázadokon keresztül fenntartotta. A későbbi magyarizációk valamiféle lelki sajátosságokat kerestek emögött, mintha az összetartás szellemét hazuról hozták volna magukkal. „Ja, ja, 's isch so, 's G'blüt verträgt's halt nit!” – vélekedett egy magyarországi német a tizenkilencedik század első felében.¹² Valójában a csoportokat az tartotta együtt nemzetiségi mivoltukban, hogy az egyénnek csak akkor volt érdemes kilépnie, ha följebb juthatott. Az anyanyelv, a nemzetiségi tudat, a történelmi emlékezet, a saját hagyományvilág, később a külön vallás másodlagosan járult ehhez. Királyaink az első perctől kezdve ügyeltek is arra, hogy együtt maradjanak, hiszen ha szétszóródnak az ország kisebb tájain, hiába jöttek.

A hospesek között lényegesen kisebb számban, de nem annyival kisebb súllyal vagyonosabbak is érkeztek, dúsgazdagok is, akik odahaza – rendszerint külkereskedelmi tevékenységgel – megszerzett tőkéjük számára kerestek busásan kamatozó befektetési lehetőséget a konkurrenciát által még nem háborgatott terepen. Egyesek, egyes tőkés csoportok ingatlanokat vásároltak, és azokra költöztettek bérlőként német telepéseket. Mások a bányaművelésbe kapcsolódtak be. A bányászat már azon időben is tőkeigényes vállalkozás volt, mert a feltáráshoz, a műveléshez szükséges technikai feltételek megteremtése és biztosítása (mélyítés, víztelenítés, kiemelés stb.) roppant sok pénzbe került. A következőkben, a művelési szint mélyülésével, a tőkeigény csak fokozódott. Ezért ez volt az a termelési ágazat, amelyben a legkorábban jelentek meg a tőkés társulások. Selmezbányán már 1230 körül működik ilyen. E társaságok Németországból, elsősorban Sziléziából hoztattak szakmunkásokat, akiket bérért

¹² J. G. Kuhl: *Reise in Ungarn II*, Dresden–Leipzig 1842, 232.

dolgoztattak. Ilyenformán a magyar társadalomban először a bányászatban jelent meg komolyabb mértékben a bérmunka. A bányanyitás királyi monopólium volt, és egészen széles körű jogokat biztosított a kezdeményezőnek. A bányászok bárkinek a birtokán dolgozhattak, a földesúrnak semmiféle beleszólása sem volt a dologba. A földjén művelt bánya a király tulajdonába szállt, illetve elcserélhető volt valamely királyi birtokkal. A kitermelt érc a bányász tulajdonában maradt, csak az urburát, vagyis az arany 1/10, az ezüst 1/8 részét kellett befizetnie a kincstárba. A bányavállalkozás tehát – kellő szakértelem mellett – kitűnő befektetés volt. Nem véletlen, hogy az egyik legelső szász telep Erdélyben az ezüsttermő Radnán jött létre. Németek vették munkába a selmeci, a Gölnic környéki bányákat is. Merény, Svedlér, Remete, Zsakaróc, Valkóc, Prakfalva, Helcmanóc, Korompa, Stósz, Honten, Jekelfalva, Margitfalva, Folykmár, Koissó németjeit a későbbiekben is a *Gründler* nevezettel illették. Ebben Magyarország nem állt egyedül: sziléziai bányászok dolgoztak ez időben Szerbiától Svédorszáig mindenütt, a következő évszázadban pedig a szepességiek jelennek meg Itália és Kréta bányáiban.¹³

A tatárjárás és következményei

A németiség egy évszázad alatt olyan erősen megvetette a lábát az ország területén, hogy a tatárjárás vihara sem tudta elsöpörni. A tatárok fő serege 1241 márciusában tört át a Vereckei-hágón, áprilisban IV. Béla teljes vereséget szenvedett, júniusra a Dunán inneni vidék mindenestől a rablóhordák zsákmánya lett; 1242 februárjának elején átkeltek a Dunán és a másik oldalt is végigpusztították. Egy másik seregrész Trencsén felől az északi részekre rontott rá, a többiek Erdélybe nyomultak. Az irgalmatlan pusztítás egy teljes évig, 1242 márciusáig tartott, amikor kivonultak az országból. Csak az erődített helyek tarthattak ki, ilyen azonban nem volt sok. Az ellenség rémületkeltés céljából a fegyvertelen lakosságot is irtotta, az állatokat is lemészárolta, minden útjába eső falut felégetett. Az áldozatok száma fölbecsülhetetlen.

Erdélyre két oldalról zúdultak rá, és április végére az egész tartomány a kezükre jutott. Az a sereg, amely a Radnai-hágón át érkezett, az egykorú tudósítás szerint kemény csatát vívott a radnai szászokkal. Állítólag 4000 német veszett oda. A város, amelynek nem volt erődítése, tatár kézre került. Kádán tatár vezér szolgálatába fogadta, vagy talán inkább elfogta Aristaldust, a radnai ispánt, aki 600 fegyveresével a sereget továbbvezette Besztercéhez. Ez is elesett, itt 6010 német holttestet számláltak meg. A másik hadtest az Ojtozi-szoroson hatolt be, tönkrevverte Pósa vajdát, aki maga is a csatatéren maradt, majd az Olt völgyében nyomult tovább. Elesett Küküllővár, az odamenekült sok ezres tömeg ott pusztult. Nagyszében lakosságát majdnem az utolsó szálig kiirtották. Elesett Gyulafehérvár

¹³ *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale a Paris II*, par N. Beldiceanu, Paris–Le Haye 1964, 62–63.

is. A tatárok a Maros partján mentek tovább nyugat felé. Hazamenet ismét végigpusztították az Olt völgyét. Rogerius mester, aki az eseményeknek szenvedő részese volt, azt írja, hogy a Maros mentén több napi járőföldre nem talált élő embert.¹⁴

A rettenetes veszteség megtorpantotta az erdélyi szászok gyarapodását. Néhány település végleg elpusztult, néhány régió elveszítette német lakosságát, mint pl. a Fogarasföld. Az expanziónak egyszer s mindenkorra vége szakadt, a kelet felé való terjeszkedéssel mind a szász hospesközségek, mind a magyar állam, mind a római egyház véglegesen felhagytak.

A szepesti szászokat a hagyomány szerint akkori grófjuk, Gargon Jordán, a Görgey család őse, egy nehezen megközelíthető sziklára vezette, amely a Hernád mellett emelkedett, és Látókőnek hívták. Vagyonukat, állataikat, élelmiszer- és takarmánykészletüket ide menekítették, és itt várták ki, míg a vihar elvonul. Úgy mondják, három esztendőt töltöttek a vadonban, mire egészen megbizonyosodtak arról, hogy hazamerészkedhetnek. Településeik ezalatt elpusztultak ugyan, de ők maguk megmaradtak és hozzáálltak az újjáépítéshez. Lócse 1245-re ismét állt, bár nem az eredeti helyén, az Altdeutsch nevű dombon, hanem attól kissé északra. A plébánosok testületét 1248-ban újjászervezték. Az eset emlékére 1290-ben karthauzi kolostort emeltek Szent János tiszteletére a Látókőnél, amelynek a *Lapis refugii* (Menedékkő) nevet adták. Az építkezés 1305-re fejeződött be.

A tatárjárás az egész országban alaposan átrendezte az etnikai viszonyokat, nemcsak az iszonyú pusztulás, hanem az arra következő újratelepítés folytán is. A különböző nemzetiségek bevándorlása újabb lendületet vett, és megindult az országon belüli áramlás is. Többek között ekkor települt Buda német népessége. Ekkor kezdett elnémetesedni Magyarország nyugati széle, az a terület, amelyet 1920-ban Burgenlandnak neveztek el. De abban, hogy a német lakosság ezen a területen számbelileg megerősödött, nemcsak a pogány rablók játszottak közre, hanem a keresztény szomszéd is. II. Frigyes ausztriai és stíriai herceg a tatárok elől menekülő Béla királyt elfogta, és szabadon bocsátása fejében három megyét vett el tőle. Sopronba és Pozsonyba ekkor költözött be nagyobb számú németiség. Később, 1301-től 1328-ig Pozsony megye állt ausztriai kormány alatt. Aztán, 1445-ben III. Frigyes foglalta el Köszeget, amelyet Mátyás csak 1482-ben szerzett egy időre vissza; Sopron, Kismarton is ausztriai kézre került ekkor. E területeken az évszázadok folyamán ausztriai arisztokraták is szereztek tekintélyes birtoktesteket, például Sopron megyében az Eitzinger, Entzersdorfer, Pottendorfer, Puchheim, Weitmüller, Groffnecker dinasztia, hogy csak néhányat említsünk, és ezek árnyékában számtalan kisebb, mint a Fogt, Fraunhofer, Hagenauer, Herting, Hurber, Klingenfurter, Mittendorfer, Gajtlar, Mischulbiner nemesi családok. Ezek szolgánépük egy részét áttelepítették az új birtokra. Aztán akárhogyan is változtak

¹⁴ Rogerius, i.m. 578-579, 587.

a politikai meg a birtokviszonyok, a jobbágyok már maradtak.

Abaúj megyében a falvaknak mintegy 20 %-a pusztult el. Itt is nagyarányú újratelepítés kezdődött, amelyben a németeknek is derekas szerep jutott. Ők alapították meg egy hajdani falu romjai fölött Kassát és Szepsit. Ez utóbbit, mint a neve mutatja, szepesiek szállták meg.

Kassa neve első ízben 1230-ban bukkan fel, ekkor azonban még jelentéktelen falucska, s lakói csupa magyarok. A tatárjárást követő évtizedekben jelentős etnikai átrendeződés következik be, ezután a névanyag $\frac{3}{4}$ részben német, a negyedik negyedrészt latin, tehát meghatározhatatlan (valószínűleg magasabb műveltséget jelöl), és hetven esztendő alatt egyetlen magyar név kerül elő a városi iratanyagban. Kétségtelen tehát, hogy a várost szerény kezdetek után német telepések indították el a történelem útján. Őket is szászoknak mondták: 1249-ben már példamutató kiváltságokkal rendelkeztek, amelyeket a szinai telepéseknek sikerült megszerezniük. Felkassa egy darabig még megmaradt némely magyar nemesek kezén, de 1261-ben a király elvette tőlük, és odaadta a kassai hospeseknek. A polgárság ekkor bíró és esküdtek vezetése alatt állt, a várispán nem rendelkezett fölötté, a föld használata fejében évente meghatározott összegű aranyat fizetett a kincstárnak. A XIII. század végén messze földön a legjelentősebb város, frekventált vásárhely, kereskedői a Sajótól Beregig vámmentességet élveznek. Ekkor már áll a Szent Erzsébet-templom, amelynek a helyén a mai dóm épült, mellette ispotály. Pénzverőkamara is működik itt. Felépül a domonkosok rendháza. A XIV század elején már az országos politikába is beleszól: Károly Róberttel szemben Vencelt támogatja, később mégis Károly hűségére tér, de amikor a király Amadé nádornak adományozza, a polgárok fellázadnak, és megölik az új tulajdonost (1311). Amadé családja le is mond Kassa birtokáról, később azonban mind a várossal, mind a királlyal szemben Csák Máté oldalára szegődik. Az Amadék 1312-ben ostrom alá fogták Kassát, és jó részben ez lett az oka annak, hogy Károly Róbert megindult ellenük. Június 15-én a közelben, Rozgonyánál a király döntő győzelmet aratott a lázadó oligarchák fölött. Ez új korszak kezdetét jelentette a magyar történelemben, amennyiben az úgynevezett feudális anarchiának egyszer s mindenkorra vége szakadt. Kassa és a kassai németiség további históriája azonban külön lapra tartozik.

Az újratelepítés Erdélyben is nagy lendülettel indult. Szászok költöztek Gyulafehérvárra, Dés, Torda megürült házaiba. Szász telepések érkeztek Dobokába, ahol az 1245-ben Szilvás néven említett falu 1321-ben már Szászsilvás néven kerül elő. Küküllő megyébe, ahol iszonyú volt a pusztulás, V. István idejében szászok költöztek be, és tömegesen megszállták az egész vidéket. A hegyek között irtásfalvakat létesítettek. A küküllői dékánóság falvai, Ebesfalva, Mikeszásza, Bázna, Kőrös, Bogács, Ekemező, Hosszúaszó nemsokára a leggazdagabbak sorába emelkedtek. Megalakult Nagysink és Újegyház szék.

Az új telepítésekre az anyaországból nagy számban érkeztek újabb

csoportok. Egy ilyen vállalkozás emlékét őrzi „a hamelni patkányfogó” története, amely Simrock és Goethe jóvoltából világirodalmi rangot kapott, végül Walt Disney filmvászonra is vitte. Ez egy hannoveri ki- illetve bevándorló hullám indulását 1284 júniusára teszi.¹⁵

Ez az akció azonban már kedvezőtlenebb körülmények között zajlott, mint az előző, és nem hozott létre német autonómiákat. Azok a németek, akik a szász territórium határain kívül telepedtek le és közigazgatásilag nem tartoztak hozzá, a későbbiekben sem tudták kieroszakolni az egyesítést. Amikor a XIV század vége felé a magyar falvak céhes ipara alaposan nekilendült, és megindult a kézműves magyar jobbágyok áramlása a városok felé, elsősorban a számukra is nyitott helységeket özönlötték el. Így történt, hogy ezek és a bányavárosok (Dés, Torda, Szék, Kolozs, Torockó) a XIV század végére elmagyarosodtak, és a német őslakosság elmerült a magyar bevándorlók tengerében.

Az újonnan megszállt területek között a legjelentősebb Kolozs megye lett. Szórványosan már a XIII. század elején is érkeztek ide németek, legalábbis ez időtől tűnnek fel német nevek itt-ott a helyi okleveles anyagban. A tatárjárással azonban a falvak elnéptelenedtek, és utána nagyarányú átrendeződés kezdődött. A Lúcpatak vidékének szász benépesedése után a régi ozdi esperességből kivált a német egyházakat egybefoglaló régeni dékánátus, amely 1332-ben tíz falut foglalt magában. 1257 után Kolozsvárra tömegesen települtek be, mégpedig nemcsak Erdély más vidékeiről, hanem a Felvidékről és az anyaországból is. A kolozsvári nevek túlnyomó többsége ettől kezdve a XIV század közepéig német. Gölnitzer is akad, aki Gölnicbányáról érkezett, Payer, Neremberga Bajorországból jött. (A magyar elem Kolozsvárott is a XIV század vége felé jelent meg újra.) A város az erdélyi püspök birtoka volt. 1316-ban polgárai fegyverrel segítették a királyt az egyik környékbeli főúr ellenében, ezért ekkor a szabad királyi városok sorába emelkedett, és visszakapta azokat a szabadságait, amelyek – mint a privilégium mondja még V István korából származtak. Ezek a kiváltságok 1331-ben gyarapodtak. 1333-tól pénzverőkamara is működött a városban, amely a XV századra az egész ország egyik legjelentősebb centrumává fejlődött.

Az erdélyi szász territóriumból a katasztrófa után három nagy, egybefüggő tartomány (latinul *provincia* vagy *comitatus*, németül *Gau*) maradt meg, a szebeni, a brassai és a besztercei. Ezekhez csatlakozott 1283-ban a medgyesi, 1309-ben a nagyselyki szász kerület. Az itteni székelyeket kitelepítették az Aranyos mellé és Kézdi székbe. A hajdani jogállás folyományaképpen e két utóbbi *Gau* még sokáig a székelyek ispánjának az igazgatása alatt állott.

A tragédia után bekövetkezett fellendülés a Szepességben is megkívánta a közjogi helyzet újbóli rendezését. V István király 1271-ben összefoglalta és megerősítette a szepesi szászok kiváltságait, amelyek jó részével a korábbi

¹⁵ H. Spanuth: *Der Rattenfänger von Hameln*, Tübingen 1951.

évtizedekben is éltek. Eszerint ők is, mint az erdélyiek, külön közösséget (communitas) alkotnak, amelynek az élén a szászok grófja (Landgraf) áll, akit szabadon választanak. Ennek felettese a királyi várispán (Burggraf), aki nagyobb bűnügyekben, birtok-, örökségi és határvitákban ellenőrzi a szász gróf döntéseit. Ez az ellenőrzés azonban formális, a várispán ugyanis csak a szász törvények szerint és csak Lőcsén, a közösség székhelyén ítélkezhet. Kisebb ügyekben a szász grófnak egészen szabad a keze. Ezenfelül a várispánt illeti a nagyobb bírságok 2/3 része, míg 1/3 a szász grófé. Idegen bíróság szász polgárt nem idézhet meg. Biztosítja a privilégium továbbra is az erdőirtási, halászati, vadászati jogot, az irtványt tetszés szerint használhatják, korlátlan bányakutatási joggal rendelkeznek, és az ércet szabadon értékesíthetik. Megadja továbbá a szabad papválasztás jogát, és a tizedet a saját papjuknak fizetik. Ezzel szemben évi 300 márka finom ezüsttel adóznak a királynak, ingyen szállással tartoznak neki és kíséretének, ha hozzájuk látogat, fizetik a kamara hasznát, és háború esetén 50 lándzsást állítanak ki. Fővárosuk, a „civitas provinciae capitalis”, Lőcse.

E kiváltságok lényegében teljes közjogi önállóságot engedtek a szepesi németeknek, és gazdasági kérdésekben is szabad kezét adták nekik. Részben e kedvezményezett helyzetnek köszönhető, hogy gyarapodásuk továbbra is töretlen maradt. Amikor Károly Róbert 1312-ben megújítja V István kiváltságlevelét, az adót 1200 márkára emeli, ami a nagymérvű gazdagodás jele. Ugyanakkor további engedményekkel és egyszerűsítésekkel még kedvezőbb helyzetet teremt számukra. Elengedi a kamara hasznát, elengedi a hadiszolgálatot – csak a saját területüket kell védelmeznük nem szól az ingyenes szállásról. Az 1328-as (német nyelvű) szabadságlevél már 1400 márkában állapítja meg az adót.

A XIV-XV. század

A bányászat 1320 után minden korábbinál nagyobb lendületet vett. Új aranybányákat tártak fel, méghozzá a felszínen vagy könnyen művelhető mélységekben, s mellettük jelentékeny városok nőttek ki – szó szerint – a földből. Ekkor született a Felvidéken Körmöc, Szomolnok és Nagybánya, Erdélyben Offenbánya, Abrudbánya és Zalatna. Az északnyugati részekén Körmöc (arany) térségében működött Breznó (ezüst), Beszterce (ezüst és réz), Libet (ezüst), Selmec (arany és réz), Újbánya (ezüst), Bakabánya (ezüst); Gölnic (ezüst, réz és vas) térségében Igló (ezüst és réz), Sóvár (só és vas), Szomolnok (arany, ezüst, réz), Csetnek (vas), Jászó (vas, ólom, ón), Rozsnyó (ezüst), Telki (arany), Rudabánya (ezüst); Erdélyben ezüstabánya Radnán, vasbánya Torockón, aranybányák: Asszonypataka (Nagybánya), Felsőbánya, Offenbánya, Abrudbánya, Körösbánya, Zalatna, sóbányák: Huszt, Visk, Técső, Hosszúmező, Sziget, Dés, Désakna, Szék, Kolozsakna, Torda, Vízakna. Magyarország a világ bányászatának vezető hatalmassága lett, az európai aranytermésnek több mint 9/10 részét adta.

Károly Róbert 1324 után új közigazgatási rendet teremtett Erdélyben.

Megszüntette a szebeni ispánságot, és annak területét 5 „szék”-re osztotta. (A „szék” voltaképpen bírói széket – *sedes judiciaria* – jelentett.) Ezek központja Szászváros, Szászsebes, Szerdahely, Kőhalom és Segesvár lett. Élükre egy-egy királybíróat állított. Ez választás útján nyerte el a tisztét, kivéve a legfőbbet, a szebenit, akit a király nevezett ki. A többi provincia élén továbbra is ispán maradt. A székek – mint dékánátusok – egyben egyházi központok is voltak.

A XV század elején gyorsult fel az a folyamat, amelynek a végén az erdélyi szász önkormányzat kiteljesedett. Medgyes és Selyk 1402-ben kikerült a székely ispán fennhatósága alól, és királybíró választására kapott engedélyt. A szebeni királybíró is választás és nem királyi kinevezés útján nyerte el 1464-től a hivatalát. Végre Mátyás 1486-ban az *Andreanum* érvényét kiterjesztette a brassai, a besztercei, a medgyes-selyki kerületekre is. Az erdélyi szász nép egységes testület lett, amely egyetlen választott tisztviselő, a szász gróf, vagyis a nagyszebeni polgármester vezetése alatt szinte teljes önkormányzatot élvezett. Létrejött a „Szász Egyetem” (*Universitas Saxonum*), élén közös fórummal (*Conflux*), amelyen az összes szék és tartomány képviseltette magát, és amely a legfelsőbb törvényhozó, végrehajtó, közigazgatási és bírói hatalmat gyakorolta. A közösség – mint közösség – nemesi előjogokat élvezett, és 1491-től az országgyűlésen is képviseltette magát.

A szepesi plébániák együttese a tatárjárás után politikai szövetséggé alakult. A XIV század folyamán a 24 szepesi város testvérsége befolyását az egész Szepességre kiterjesztette. A fontos kérdésekben a közgyűlés (*Grafenstuhl*) döntött. Magánjogi ügyekben – mint erről már volt szó – a szepesiek a *Sachsenspiegel* alapján jártak el. Ennek a magyar viszonyok között egy speciális változata alakult ki, amelyet 1370-ben írásba foglaltak. Ez a *Zipsen Willkür* (*Vilkühr der Sachsen in dem Zips*). A 24 város kötelező érvénnyel alkalmazta, de mások (Kisszeben, Nagysáros, Eperjes) is elfogadták.

A bányavárosok kiváltságait IV. Béla és V. István foglalta össze. Először a gölnici jog volt példaadó a kisebb bányatelepülések számára. Merény például 1290-ben ennek alapján szervezte meg a saját jogrendjét. Ennek helyébe 1327-ben az ún. selmeci jog lépett (*Gemaine Stat- und Percrecht der erbarn und löblichen Stat Schebnitz*). Ez a legrégebbi szövegében ismert városi jogkönyv Magyarországon. A Felvidék keleti felén fekvő (később felső-magyarországinak nevezett) bányavárosok között a vezető szerepért Gölnicbánya és Szomolnokbánya vetélkedett. Szomolnok 1338-ban Gölniccel azonos jogokat nyert. Igen gyors fejlődésnek indult, területén egyre-másra nyíltak új bányák: Lassúpatak, Svedlér, Szepesremete. Ezek a XV. század elején Szomolnok körül jogközösséggé tömörültek. A század végére azonban Gölnic visszaszerezte régi tekintélyét. Gölnicbánya vezetésével alakult meg 1487-ben a bányavárosok bányahatósága, a szövetséghez tartozó hét bányamesterből. Ez szabályzatot adott ki, mely a bányászattal kapcsolatos kérdésekkel foglalkozott (egyebekben a városok egymástól függetlenül intézték jogi ügyeiket), többek között intézkedett arra az

esetre is, ha a munkások nem kapnák meg a bérüket. A szabályzat a szövetség tagjai számára kötelező érvénnyel bírt, és az egyes helységekben hozott ítélet ellen a bányahatósághoz lehetett fellebbezni. A tömörülésben résztvevő városok rangsorát így állították fel: Gölnicbánya, Szomolnokbánya, Rudabánya, Jászó, Telkibánya, Rozsnyó, Igló.

Károly király az 1320-as években egy 36 családból álló német vállalkozói csoporttal (Ringbürger) megalapította Körmöcbányát, amely mihamar az ország egyik legjelentősebb arany- és ezüstabánya lett. Pénzverőműhelyt állított fel, amelynek jóvoltából a város az ország pénzügyi rendszerének egyik központjává vált. A műhelybe a csehországi Kuttenbergből (Kutná Horá) hívott mestereket, akik a kuttenbergi bányajogot is magukkal hozták. A körmöciek szabadon használhatták a város környékének lakatlan földjeit és erdeit, bírót és esküdteket választhattak, bírájuktól egyenesen a királyhoz fellebbezhettek; körmöci lakos ellen polgári eljárást csak a körmöci bíró előtt lehetett kezdeményezni.

Körmöcbányával együtt a Felvidék nyugati területein fekvő – később alsó-magyarországinak nevezett szabad királyi bányavárosok (Selmecebánya, Besztercebánya, Bakabánya, Libetbánya, Újbánya, Bélabánya és a Szatmár megyei Nagybánya) a tárnoki szék alá tartoztak. Önkormányzatuk igen kiterjedt volt, területükön kegyúri jogot gyakoroltak.

A bányászat a már mondott okok következtében egyre nagyobb anyagi befektetést igényelt, ezért a tőkés bányavállalkozói társulásoknak egyre nagyobb szerep jutott. A tatárjárás után társulás jött létre Besztercebányán és Gölnicbányán, majd a XIV. században Szomolnokbányán, Nagybányán és másutt. A XV. század vége felé már ez is kevésnek bizonyult, az irányítást tőkés bérlők vették a kezükbe. A Thurzók és a velük összefonódott Fuggerek egészen kisajátították a besztercebányai réz- és ezüstkitermelést.

A XIV. század közepére a szászság belső társadalmi struktúrája alapos változáson ment keresztül. A soltésztelepítések tovább folytak. A Bars megyei Blaufuß (magyarul Kékellő) soltészfalut például a körmöci patrícius, Blaufus Henrik telepítette. Azonban azok a tevékenységek és megélhetési formák az erdőirtás, a határvédelem amelyeken a hospesek kiváltságai kezdetben nyugodtak, elveszítették a jelentőségüket. A szász települések súlyát a bányászat mellett mindenekelőtt a kereskedelem és kisebb mértékben az ipar adta meg. Ennek következtében a soltész meg a geréb kezéből kicsúszott a vezetőszerep, s átszállt a városi patríciusra. A gazdag városi polgár mint ezt már láttuk nemesi földbirtokot vásárolt, arra szászokat telepített, akik immár az ő jobbágyai voltak. Már a XIII. század második felére kialakult a szász territórium környékén a szász jobbágyság. Szeben, Segesvár, Brassó és a többi tekintélyes város az 1360-as évektől a kereskedőpolgárság érdekeit képviselő polgármester vezetése alá került.

A XIV-XV században várossá fejlődött a Királyföldön Nagyszeben, Brassó, Segesvár, Medgyes, Beszterce, Szászváros, Szászsebes, a Királyföldön

kívül Szászrégen. A szebeni székben 1376-ban 19 céhet és 25 „tisztes ipart” vettek számba. A Felvidéken a XIV században kristályosodott ki a cérendszer. A céhek működését a *Zipser Willkür* is szabályozta. A legény számára kötelező volt a hároméves külföldi vándorút, csak erről visszatérve készíthette el a remeket. A szepesieknek is vendégül kellett látniuk a külországiakat, és e célra külön szálláshelyeket (Herberge) tartottak fenn. Mindez szoros összefüggésben állt a külkereskedélemmel, mert a vándorok többnyire a kereskedelmi útvonalakat követték, s ez meggyorsította az eszmék, divatok áramlását.

A szász városok gazdasági súlya az ország életében is sokat nyomott a latban. Beszterce, Brassó és a Barcaság 1475-ben 10 ezer forinttal adózott. A királyi engedmények és jogosítványok jó része a kereskedők érdekeit szolgálta. Beszterce 1368-ban, Brassó a következő évben, Szeben 1378-ban árumegállító jogot kapott. Ennek célja és eredménye a Moldova és Havaselve, illetve a Német- és Lengyelország felé irányuló kereskedelem hasznának a lefölözése volt. A szebeniek 1481-ben vám- és harmincadmentességet kaptak az ország egész területére, Erdélyből nyersbőrt csak ők vihettek ki.

A felvidékiek a Hernád és a Vág völgyén Szilézia felé közlekedtek. Az út Lőcséről az Ófalu–Száztelek–Lomnic–Toporc–Sandec vonalon vezetett Krakkóba. Az erdélyiekkel is fölverték a versenyt. Az erdélyi szászok 1378-ban kéri az uralkodót, hogy tiltsa ki területükről vetélytársaikat. Lajos úgy intézkedik ekkor, hogy a szepesiek ezentúl csak a kolozsvári, besztercei, gyulafehérvári, enyedi, tordai és nagyszebeni vásárokon jelenhetnek meg, itt is csak nagyban árusíthatnak. Mátyás 1482-ben megerősíti ezt az intézkedést. Megtiltja a brassóiaknak és a barcaságiaknak is, hogy a szebeni székben kicsinyben árusítsanak posztót, vásznat, miegyebet.

Hasonlóképpen folyt a konkurrenciaharc a felvidékiek között is. A kassaiak lőcsei árut koboztattak el 1491-ben Váradon. Késmárk és Lőcse között a XIV század közepén indult két évszázados, késhegyig menő küzdelem az árumegállító jog körül, amellyel az 1360-as évek óta mindkettő rendelkezett. Ráadásul – mint a lőcsei krónikás, Sperfogel Konrád leszögezi – „a késmárkiak mindenkor büszkék, gögősek, felfuvalkodottak, rosszak, értelmetlenek, kegyetlenek, alattomosak voltak”¹⁶ Zsigmond király úgy tett igazságot a vetélkedők között, hogy a négy lóval vont szekérre a késmárkiak gyakorolhatták jogukat, az annál nagyobb terhet viszont Lőcsére kellett beszállítani. Késmárk ebbe nem nyugodott bele. Iglóval szövetekezett, és háborút indított a vetélytárs ellen. Az ütközetben a lőcseiek alulmaradtak. Aztán ellentámadást indítottak, és ostrom alá vették Késmárkot, sikertelenül. A két város marakodása 1544-ben még javában tartott, akkor Ferdinánd király éppen a lőcseieknek adott igazat.

Az északi részek legtekintélyesebb kereskedővárosa Kassa, az erdélyieké

¹⁶ Hain Gáspár, i.m. 23.

Brassó és Szeben volt. Az előbbi közvetítette egyebek mellett a szerémi borokat Szilézia és Németország felé. A másik kettő életében kulcsszerepet játszott a kelet-nyugati közvetítés, különösképpen az után, hogy a Velencén keresztül kiépült keleti kapcsolatok a török terjeszkedéssel megromlottak. A Fekete-tenger felől élőállatot, halat, keleti textíliákat, főleg pedig fűszereket importáltak. Brassó és Szeben borsbehozatala a XV-XVI. század fordulóján 4-5 tonnára rúgott, ami a teljes magyar borsbehozatal 85 %-át tette ki. A Havasalföldre irányuló kivitelben a nyugati (német-alföldi, észak-itáliai, délnémet, sziléziai) posztó és még inkább a vasáru (kés) játszotta a főszerepet. Az import- és exporttevékenységre a nagyvárosokban (Kassán is) tőkés kereskedőtársaságok (Handelsgesellschaft) jöttek létre.

A szebeniek elsősorban árumegállító jogokkal éltek, a helyi kicsinyben-árusítást tartották a kezükben, s a továbbításból származó nyereséget fölőzték le. A barcaságiak nagyobb volumenű vállalkozásokba fogtak. Maguk mentek le az áruért délre, egészen a tengerig. Az 1420/30-as években megjelentek Brassóban az első havaselvei kereskedők, és ezzel a történetben új fejezet kezdődött. A konkurensek eleinte kölcsönös szabadságot biztosítottak egymásnak, a brassóiaknak a tengernél, a havaselveieknek Erdélyben. Vlad Tepes azonban 1458-ban a brassóiakkal szemben is érvényre juttatta az árumegállító jogot. A következő évben fegyveres összeütközésre került sor a Barcaság és Havaselve között. Magától értődik, hogy a saját terepükön harcoló havaselveiek kerekedtek fölül. Az 1500-as évek elejére a behozatal egészen az ő kezükbe került, az erdélyiek kiszorultak a tenger partjáról. Meg kellett elégedniük a közvetítéssel. A Brassóban átvett árut Váradra szállították, és ott átadták a kassaiaknak, akik azt továbbvitték észak felé.¹⁷

A tekintélyes kereskedővárosok uraivá lettek a környéknek. Szeben, Brassó, Beszterce, Segesvár, Szászsebes, Szászváros, Medgyes a csatlakozó falvak közigazgatási központja is volt, előljáráóságuk azokban is intézkedett. Azonban az előjárókat a város polgárai választották, abba a falusiaknak nem volt beleszólásuk. A leghatalmasabb Szeben ráerőszakolta magát a többire is, olyannyira, hogy a szászvárosi, újgyházi, szerdahelyi, sinki, kőhalmi szék többnyire kénytelen volt szebeni polgárt választani maga fölé. Csak Segesvárnak és Szászsebesnek volt annyi ereje, hogy e hatalmi törekvésnek ellent tudott állni. Nem véletlen, hogy akadtak távoli vidékek, ahol Szebent Erdély egészével azonosították. Így lett Szerbiában Hunyadi János is „Szibinjáni” (szebeni) Jankó.¹⁸

¹⁷ Pach Zs. P.: „A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala I. Lajos és Zsigmond korában”, *Századok* 1975, 1-32; uő: „A Levante-kereskedelem erdélyi útvonala a 15-16. század fordulóján”, *Századok* 1978, 1005-1038.

¹⁸ Dávid A.: *Hunyadi János származáslegendájának magyar-délszláv párhuzamai. Tanulmányok*, az Újvidéki Bölcsészettudományi Kar Magyar Tanszékének kiadványa VI., 1973, 57-74.

A XV. század folyamán a városok településföldrajzi tekintetben is meghatározó tényezői lettek a német lakta régióknak, de az egész országnak is. Azok az összeírások, amelyek az 1488 és 1510 közötti években az erdélyi szász székek és a Barcaság lakosságáról fennmaradtak, a terület városiasodottságának mértékét rendkívül magasnak mutatják: 5 szász városra (Szeben, Brassó, Beszterce, Segesvár, Szászsebes) esik az adózók 24 %-a, 12 mezővárosra 14, a falvakra mindössze 62 % jut. Ez európai viszonylatban igen magasnak tekinthető ebben az időben.¹⁹

Az érdekcsoportok között a városon belül is heves pozícióharc dúlt, ami nemritkán valóságos polgárháborúhoz vezetett. A XIV század elején Kolozsvár legtekintélyesebb családja a Stark volt, amelynek egyik tagja 1316-ban a bíróságot viselte. Ő vívta vissza Károly királytól a város régi szabadságjogait. Erdemei azonban nem tartották vissza vetélytársait attól, hogy megpróbálják kiütni a nyeregből. Felicián fia Péter, Hennig fia Bertalan és Magnus Péter 1327-ben fegyveresen rátört Starkék házára, s két halottat, sok sebesültet és tetemes anyagi kárt hagyott maga után. A nádor hűtlenségben elmarasztalta a támadókat, a véres versengés azonban még tizenöt esztendeig folytatódott.

A vegyes lakosságú városokban emellé nemzetiségi problémák is járultak. A féltékenység ősforrása kétségkívül a kiváltságok felhígulásától való félelem volt. Például a céhek tiltakozása az idegenek befogadása ellen. A budai jogkönyv (*Rechtspuech nach Ofner Statrechten*) negyedízigen ki tudja mutatni. Buda mindig is vegyes lakosságú volt, de a vezető szerepet az ausztriai illetve regensburgi, később kölni, nürnbergi eredetű németek játszották, a magyarok a 12 tagú tanácsnak legfeljebb ha egynegyed részét alkották. A németek kisajátították a legzsírosabb üzleteket, például a posztókereskedelmet. A tizedszedési jog körül az egyházzal is vitába keveredtek. A dolog odáig fajult, hogy 1304 táján Peterman, az akkori tanácselnök kiátkozta a pápát és a magyar püspököket. A skandalumnak Károly király 1307-ben vetett véget erőszakkal. (Az ebből fakadó bizalmatlanság miatt tette át székhelyét Visegrádra.) Az ellentétek többször vezettek fegyveres konfliktushoz. Budán 1439. május 23-án népfelkelés tört ki a németek ellen, akik a magyar patrícius Ötvös Jánost megölték. „A magyarok a rendkívüli gonosztett láttán felzúdulva harsány kiáltozásba törnek ki, és dühük nagy hevében berohannak a városba, hogy bosszút álljanak, de mivel a gyilkosokat nem tudják megtalálni, rávetik magukat a palotáikra, és vasalt borítású ajtóikat betörve kapzsi prédának

¹⁹ A. Berger: „Volkszählung in den 7 und 2 Stühlen, im Bistritzer und Kronstädter Distrikte vom Ende des XV. und Anfang des XVI. Jahrhunderts”, *Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* 1894, 49-59, 65-76. V.ö.: Kubinyi A.: „Erdély a Mohács előtti évtizedekben”, in *Tanulmányok Erdély történetéről*, szerk. Ráczy I., Budapest 1988, 70.

vetik oda a németek kincseit” írja a magyar krónikás, Thuróczy János.²⁰ A megmozdulás nem maradt eredmény nélkül, a város vezetését úgy szervezték át, hogy a magyar és a német lakosság egyenlő jogokhoz jusson. A 100 tagú nagytanácsba ettől kezdve 50 magyar és 50 német polgár került, a választmány 6-6 tagból állt, a bírót pedig évente váltva választották. Kassán 1458-ban került sor hasonló reformra, itt 50 magyar és 50 szász választott felváltva hol magyar, hol német bírót. Ebben az évben egyeztek meg a kolozsváriak is, akik között a civakodás már 1405-ben elkezdődött. Azonban a XV század végére az elfogultság már önmagában, közvetlen érdekelttség nélkül is tapasztalható. Először 1474-ben Nagyszebenben látjuk ezt, ahol a vezetőség kijelenti, hogy a külvárosi dominikánus kolostor csak akkor költözhet a városfalak közé, ha a szerzetesek többsége német lesz.

A bíró- és előljárválasztás egyébként is a kényes ügyek közé tartozott. Segesvárott 1511 januárjának végén tört ki felkelés az előljárok ellen, akik önkényesen róttak ki adót, s a befolyt összeget a saját céljaikra fordították. Királyainknak minduntalan meg kellett erősíteniük a települések szabad bíróválasztási jogát. Mátyás például 1469-ben ismételte meg, hogy az erdélyi szászok a szebeni királybíró kivételével minden előljárujukat tetszésük szerint leválthatják. Ez egyébként nemcsak a németlakta helyeken volt örökös vitatéma, hanem Szegeden is.

Előfordult, hogy a nagyok vetélkedésébe szociális szempontok is belekeveredtek, vagy inkább, hogy az egyik fél megpróbálta maga mögé sorakoztatni az alsóbb rétegeket. Különösen a XV század utolsó és a következő első évtizedeiben vált ez általánossá. Ez időben Werbőczy István, a magyar megyei nemesség vezére, igazi hordószónok, hallatlan ügyességgel fordította a maga céljaira azt az antipátiát, amelyet a köznemesség a gazdagok, köztük a gazdag idegenek ellen érzett. A demagóg módon hangoztatott „szociális” és „nemzeti” jelszavak többször vezettek pogromhoz, amelynek főpapok, zsidók, olaszok mellett német kereskedők és pénzemberek is áldozatai lettek. Az országgyűlések idején előfordult, hogy a tomboló tömeg elől a budai várba kellett bemenekülniük, és csak ágyúval tudták megvédeni magukat.

A német polgárság azonban ettől függetlenül is meglehetősen ellenszenvvel nézett a népmozgalmakra. A patríciusok tekintélyes része – mint láttuk – a magyar nemességnek is tagja volt, maga is tartott jobbágyokat, telepített hospeseket. A

²⁰ „Quapropter Hungari hoc enormi scelere viso frementes unanimiter ingenti clamore concrepauerunt, magnoque furoris cum impetu in sui vindictam in civitatem irruentes, dum interfectores illius reperire nequeunt, illorum ingerunt se in pallatia, et testudinum ferrata confringetes hostia thesauros Theutonorum rapaci exponebant prede.” Johannes de Thurocz: *Chronica Hungarorum*. Ed. E. Galántai et J. Kristó. Budapest 1985, BSMRAe, N. s. VII. 232-233.

városok szereztek jobbágyfalvakat, és azokkal szemben földesúri jogokat gyakoroltak. A tőkések bérmunkásokkal dolgoztattak, és azok mozgalmait – mint 1526 augusztusában a Besztercebányán bérsztrájkot kezdeményező bányászokét – véres szigorral fojtották el. A társadalmi küzdelmeket a szász városok az uralkodó osztály oldaláról nézték. Az 1437-es parasztfelkelés éppen az erdélyi szász földön és Fehér megyében vette kezdetét Kardos János vezetése alatt. Később igen nagy hullámokat vert. E lapokra csak annyi tartozik, hogy szeptember 16-án a szász, a magyar és a székely nemzet Kápolnán szövetséget kötött egymással a parasztok elleni közös fellépésre, és ezt kis idő múlva megerősítette. Ez volt az első kezdeménye annak a már említett uniónak, amely a következő században Erdély alkotmányos rendszerének az alapjává lett. Dózsa György paraszthadának egy része 1514-ben Kolozsvár alá vonult, és bebocsátást kért. Az előjáróság kompromisszumot ajánlott, a vezetőket befogadta, a parasztok pedig a mezőn táboroztak le. Odabent a tiszteket leöldösték, mire a sereg kivonult Erdélyből. A paraszti érdekharc egy-egy mozzanatát az egyes városok krónikái őrizték meg. Innen tudjuk, hogy 1520-ban a szász parasztok megölték Segesvár polgármesterét.

A középkor szokott katasztrófái a német településeket sem kerülték el. A lőcsei krónika beszámol arról, hogy az 1270-es években a Szepességben „három évig olyan éhínség volt, hogy az emberek egymást ölték és ették, éhségükben még a tolvajokat is levágták az akasztófáról” Lőcse városa 1332-ben először égett le; 1334-ben döghalál pusztított, „hogy az élők alig tudták eltemetni a holtakat” Majd 1342-ben másodszor égett le a város, 1431-ben egy nemesember gondatlansága miatt harmadszor: 18 ember lelte a halálát, 44291 forintnyi kár keletkezett. Földrengés pusztított 1443-ban; 1462-ben megint leégett egy rész, 1473-ban pedig olyan kemény aszály sújtotta a vidéket, hogy az erdők kigyulladtak. A következő évben sáskák lepték el a környéket; 1485-ben újabb tűzvész, 1521-ben ismét.²¹ És így tovább.

Mindez azonban az élet normális jelenségei közé tartozott, és nem gátolta a szászság, különösen a városok nagy arányú belső fejlődését. A kedvező adottságok mellett az anyaországból hozott hagyomány és a folyamatosan fenntartott kapcsolat is közrejátszhatott abban, hogy e tekintetben a németlakta települések jártak elől. Tény és való, hogy a leggazdagabb, legcivilizáltabb városok a XV század végén kevés kivétellel német vagy vegyes lakosságúak. A nagyvárosok gazdasági erejét tükröző adólajstrom ezt a sorrendet mutatja: Buda (2800 forint), Brassó, Pest, Szeged, Debrecen (2000), Kassa (1500), Kolozsvár (1000). E hét metropolis között csak kettő a tiszta magyar, Szeged és Debrecen. „Műveseket, vagyis olyanokat, akik mechanikai mesterségekkel foglalkoznak, igen keveset találsz. Ha mégis akadnak, akik kereskedelemről vagy az említett mesterségek hasznából élnek, azok többnyire német és nem magyar nemzetiségű emberek” – állapította meg 1490-ben

²¹ Hain Gáspár, i.m. 16-23.

az olasz Pietro Ransano, a történetíró.²² Efféle megfigyelést mások is tettek, és a tények sem mondanak ellene.

A kulturális élet is ezekben a városokban a legfejlettebb, a legszínesebb. A polgárság vallásos és művelődési igényeinek a kielégítésére egyesületek (Brüderschaft, Zech) jöttek létre Pozsonyban (1349), Nagyszébenben (1372), Lőcsén (1416), Bártfán, Budán, Sopronban, Kassán, Eperjesen. A XIV században már iskolákat emlegetnek (Szászváros 1334, Szászsebes 1352). A XV. század elejéről színelőadásoknak maradt emléke. Külföldi egyetemre nagyobb számban Szegeden kívül csak a német vagy a vegyes lakosságú településekről utaznak diákok. Az 1520-ig számon tartott 2026 erdélyi egyetemista közül 285 Szébenből, 267 Brassóból, 95 Segesvárról indult. A szebeni plébánia könyvtára 1442-ben 139 kötetet számlált. A pozsonyi káptalan könyvtárának XIV századi jegyzékében a latin címek mellett egy német nyelvű munka (*Crewtzgang*) is felbukkan. Az első név szerint ismert magyarországi német nyelvű író, Veit Hündler, pécsi, váradi segédpüspök a XV. század közepe táján tevékenykedett (*Proverbia Germanica*). Szélsőséges furcsaságként megjegyezhetjük, hogy a legelső, töredékesen fennmaradt magyar nyelvű szerelmes verset, a *Soproni virágéneket*, Guggelweit János, Sopron város német jegyzője róttá papírra a XV században.

Az a nagy műveltségű, világi állású cipszer, akinek a tollából származik az ún. *Szepesszombati krónika* (*Georgenberger Chronik*), amely a középkori magyarországi németiség krónikairódmának egyetlen képviselőjeként maradt fenn, 1457 táján dolgozott. Ennek 1401-gyel kezdődő szakasza önálló anyaggyűjtésen alapul, de mindvégig számos forrásértékű adattal szolgál, még a XI-XIII. századra vonatkozóan is, jelezve, hogy krónikások korábban is működtek a Szepességben. Elsősorban, persze, helytörténeti tekintetben érdekes.²³

Budán és Sopronban a laza, falusias településszerkezetet a német beköltözés után felváltja az utcára néző épülethomlokzatok, házsorok rendezett kompozíciója, a sorok között paloták, az emeleten sokablakos nagyterem, a földszinten utcára nyíló boltok, műhelyek, árkádok, az udvarban hátul nyugalmas lakószárny. Ilyen Sopron középkori városmagja. A felvidéki szász városokban is megjelenik a kereskedők, iparosok feje fölél ernyőt tartó lábas ház. A szepességi települések a XIII. század vége felé kezdenek városias külsőt öltetni. Ekkor – a tatárjárás tapasztalatai nyomán – a védelem szempontjai is teret kapnak az építkezésnél. A korábbi fatemplomok helyére kőből emelnek újakat. A lőcsei

²² „Opifices, hoc est eos, qui dant operam mechanicis artibus perpaucos inveneris... Ceterum si qui sunt, qui aut mercatura aut artium, quas dixi, usu vivunt, eorum plerique Germanici sunt non Hungarici generis homines.” Petrus Ransanus: *Epithoma rerum Hungararum*. Ed. P. Kulcsár, Budapest 1977, BSMRAe, N. s. II. 60.

²³ *Chronicon quod conservatur in Monte S. Georgii*. Ed. B. Pukánszky; kiadva: *Scriptores rerum Hungaricarum*, ed. E. Szentpétery, II, Budapest 1938, 279-287.

ferences templomot úgy tervezték meg, hogy a város védműveinek is a része legyen. Ennek a stílusa iránymutató lett a szepesi falvakban, sőt, magán Lőcsén is a korábban megkezdett Szent Jakab-templom befejező szakaszában ehhez igazodtak. Ezt követte Igló és Gölnicbánya.

A nagy volumenű építkezések magukkal hozták a kapcsolódó művészeti ágak fellendülését. Kivirágzott a későgótikus festészet (mateóci szárnyasoltár). Az 1290-es években elkészült kakaslomnici plébániatemplom falait a XIV század legelején falfestményekkel díszítették. Itt maradt fenn a legrégebb Szent László-falfestménysorozat. (Ez a téma a szepesiek kedvence volt, Szent László-ábrázolások számos faluban készültek.) A korabeli festőművészet hasonlóan magas szintű alkotása a szepesdaróci falkép. A magyarországi faszobrászat első emléke Krig oltára. Egyébként ennek a művészeti ágaknak a máig megmaradt darabjai többségükben a Szepességről származnak. Kiemelkedik közülük a mateóci feszület. A lőcsei Szent Jakab-templom késő gótikus főoltárához fogható egész Európában is alig akad; magassága 18, szélessége 6 méter. Szobrait 1504 és 1508 között, táblaképeit 1509 után készítették. A művész, Pál mester, Krakkóban tanult helybeli patrícus volt, tanácstag is. A XIV. század közepétől elterjedt a bronzöntés, harangok, keresztelődmedencék készültek, amelyek elseje a svédleri keresztelőkút. Az iglói Konrád mester 1357-ben I. Lajos király megrendelésére Visegrádon öntötte az ottani plébániatemplom harangját. Bronzból készültek a gazdag figurális díszítésű kapuzatok, mint a lőcsei Szent Jakab-templomon, vagy az 1392-ben befejezett iglói plébániatemplomon. Az ötvösműveken divatba jött a zománcos figurás díszítés (lándoki kehely). A lőcsei városháza a XV-XVI. század fordulóján épült, csillagboltozatos előcsarnoka a kor egyik legszebb építészeti alkotása. Első toronyóráját (amely eredetileg a templomtornyon volt) Miklós mester készítette 1516 előtt.

Ez a lendület szakadatlanul tartott a XVI. század elejéig. A lakások belső kényelme is a polgári kívánalmakhoz igazodott. A XV században már vannak a városban szobafestők. A leltárakban fel-felbukkan egy-egy kép, szőnyeg, falitükör, falióra. A képző- és iparművészetben a Szepesség országosan is a vezető helyek egyikét foglalta el.

A tatár pusztítás az erdélyi építészetben is új fejezetet nyitott. Radnán kőtornyokat, védekezésre is alkalmas kőpalotákat építettek. Elkészült 1370-ben a Vöröstoronyi-szoros bejáratánál az őrhely, a „Landskrone” Nagyszében, Brassó a következő évtizedekben sáncokkal, bástyákkal erősítette magát. A szász városok 1387 és 1438 között felújították, megerősítették, kibővítették védműveiket, megépítették külső tornyos falaikat. A nagyszébeniek várat emeltek a Medgyes felé vezető út mentén Szelindeken. A falvak templomaikat alakították át, és a gótikus kis falusi templomerőd azóta is dél-erdélyi látványosság. Az erdélyi művészet történetében számon tartott templomok nagyobb része a XIII. század utolsó évtizedeiben épült; így a szászsebesi, a brassói Szent Bertalan, a szászhermányi, a

keresztényfalvi, a halmágyi, a prázsmári, a széki, a bálványosváráljai plébánia, a besztercei ferencesek temploma vagy ekkortájt készült, vagy jelentős átalakítások ment át. A következő évtizedekben, majd a XIV században az erdélyi építészet virágkora köszönt be. A leggazdagabbak külföldi mesterekkel dolgoztatnak, mint a kolozsváriak a Szent Mihály-plébániatemplomon délnémetekkel (1349). A mellette álló kápolnát szepesiek építik. A szászsebesi templom szentélye (1382 előtt) a legmodernebb építészeti elvek szerint a legkorszerűbb technikával készült.

A XV században, ha lehet, még gazdagabban folytatódik a sor. A nagyszebeni plébániatemplom messze környéken példát mutat. Ezt követi Almakerék, Ecel, a segesvári Hegyi-templom, a brassói Fekete-templom (kb. 1380) szentélye. Nagyszebenben a XV. század elején csehországi és ausztriai szobrászokat is foglalkoztatnak. De a helybeliek is kitesznek magukért. Konrád brassói kőfaragót, aki a tövisi obszerváns templomot fölépítette, Hunyadi János 1454-ben birtokadománnyal jutalmazza. Ezekben az évtizedekben alakul ki Kolozsvár belvárosának mai képe. A besztercei főtér részben árkádos házaival koncepciózus városrendezési elvekről tanúskodik.

Az erdélyi németiség száma a XV század végére mintegy 70 ezerre nőtt, a tartomány 425 ezerre becsült lakosságának 16 százalékát tette ki. Az 1816 brassói háztulajdonos 81 %-a 1495-ben német, 12 %-a magyar, 6 % az oláh, 1 % ismeretlen nemzetiségű.

Befejezés

Az Árpád-ház uralkodásának a vége felé, a XIII. század utolsó évtizedeiben az anarchia egyre nagyobb lábra kapott az országban. A legtekintélyesebb birtokosok időről időre kísérletet tettek arra, hogy tartományúri hatalmukat függetlenítsék a központi kormányzattól, illetve, hogy a királyi hatalom gyengeségét kihasználva egymás rovására gyarapítsák birtokaikat. III. András halálával 1301-ben megüresedett a trón. Jó néhány esztendő fejtelenség után az Anjou-házból való Károly Róbert királlyá választása (1308 november) az interregnumnak ugyan véget vetett, de az új fejedelemnek még sokáig kellett küszködnie tekintélyének megszilárdításáért. Aztán, az 1440-es években, V László és I. Ulászló pártja bonyolódott késhegyig menő viszálykodásba, mely Mátyás uralkodásának első éveire is áthúzódott. Színezte ezeket (ami témánk szempontjából nem közömbös), a Habsburgok beavatkozása, akik bejelentették igényüket a magyar trónra.

A legtekintélyesebb szász városok maguk is tartományúrként viselkedtek. Azokban az években tehát, amelyekben a központi kormányzat ereje megfogyatkozott, a magyarországi németiség is élénk részt vett a nagyurak vetélkedésében.

A lőcsei krónika följegyzése szerint a csütörtökhelyiek 1278-ban megölték

a király emberét, amiért nagy összegű büntetést kellett fizetniük.²⁴ Az *interregnum* idején a felvidékiek egyértelműen Károly Róbertot támogatták. Elsősorban nyilván azért, mert a magyar oligarchia egyik-másik tagjával maguk is hadilábon álltak. Korábban is többször került sor összecsapásra egyfelől a jászói prépostság és az esztergomi érsekség, másfelől a szepesiek között. Az érsek Rozsnyó ura volt, és mint ilyen jogot formált Lassúpatak és Szomolnokbánya területére. Az oligarchia egyik fő erősségének, Csák Máté szövetségésének, Amadénak a családja nemcsak a királyi hatalom meggyengítésére, hanem a Szepesség és a Felvidék alávetésére is törekedett. A szászok az említett 1312-es rozgonyi csatában derekasán helytálltak Károly oldalán, és oroszlánrészük volt abban, hogy a királyi sereg döntő győzelmet aratott. A hagyomány szerint a csatában Kakas mester, a szepesi ispán is elesett. A győzelem emlékére Henrik szepesi prépost 1317-ben falképet festetett a szepeshelyi prépostsági templomban. A trónoló Mária a jobbján álló király fejére koronát helyez, balján az országalmát tartó Henrik prépost áll; a király mellett Semsei Frank fia Tamás szepesi várnagy, a felirat szerint „az ifjúság virága”, a Szepesség katonai erejét reprezentálja.

A XV század elején zűrzavaros korszak köszöntött a Szepességre, mellyel – mint az utólag megállapítható – az ottani szász közösség megindult a lejtőn. Zsigmond király 1412. november 8-án a Velence ellen viselt háború költségeinek a fedezésére elzálogosította II. Ulászló lengyel királynak Lublót, Podolint, Gnédzát, a lublói váuradalmat és ezzel együtt 13 szepesi várost, méghozzá a legtekintélyesebbeket. Igló, Leibic, Duránd, Ruzskin, Béla, Ménhárd, Szepesszombat, Strázsa, Mateóc, Felka, Poprád, Olaszi és Váralja kerek 360 esztendőre idegen uralom alá esett. (Visszacsatolásukra 1772-ben került sor.) Az elszakadt városok a magyar király felségjogát ugyan továbbra is elismerték, társaikkal is tartották a kapcsolatot, közjogi helyzetük azonban mindvégig rendezetlen maradt, a magyarországi ügyekre gyakorolt befolyásuk pedig megszűnt. A testvérület 24 tagjából 11 maradt, a jelentéktelenebbek, amelyek ugyan ennek megfelelően átszervezték a szövetségüket, de annak a működőképességét a továbbiakban nem tudták biztosítani, és a közösség politikai tevékenysége gyakorlatilag elsorvadt.

Ezzel szinte egyidejűleg megjelentek a husziták. Zsigmond az első vereséget 1420-ban szenvedte el tőlük. A felvonuló hadak központja a szászok földje lett. Zsigmond, II. Ulászló és Vitold litván nagyfejedelem 1423-ban Késmárkon kötötte meg szövetségét az eretnekek ellen. Ezek már 1428 februárjában betörték az északnyugati megyékbe, elfoglalták Szakolcát, és Pozsonyig jutottak. A német birodalmi gyűlést 1429 végén Pozsonyban tartották, és ennek fő kérdése a husziták elleni küzdelem volt, akik 1433-ban feldúlták a Szepességet, elfoglalták Késmárkot és Szepesvárt. Késmárkról magukkal hurcolták

²⁴ Hain Gáspár, i.m. 16.

a tekintélyesebb cíviseket, és 3027 forint váltságdíj ellenében eresztették haza őket. Iglót pusztították 1435-ben. A városi polgárok körében heves ellenállásra találtak, ezért sok kárt okoztak nekik. A kolostorok – mint a menedékköi is – a bennük felhalmozott kulturális értékekkel együtt elpusztultak. A falusi nép többsége melléjük szegődött, és 1449-ben a szepesi falvakban már két szín alatt áldoztak. Ezenközben megjelent Jan Giskra, akivel előbb Hunyadi János, majd Mátyás hadakozott váltakozó sikerrel, de mindenképpen rengeteg kártétellel, s egyikük sem tudta megakadályozni, hogy hatalmát Giskra az egész Felvidékre kiterjessze, így 1441-től 1455-ig Késmárkot is megszállva tartsa. Békesség csak 1462-ben köszöntött be.

A Mátyásnak tekintélyes kölcsönöket nyújtó Szapolyai Imre viszonzásképpen megkapta Szepes és Késmárk várát meg a 11 el nem zálogosított várost, amely ilyenformán jobbágysorba került. Szepes megye örökös főispánja lett 1465-ben. A Szapolyaiak az 1530-as évekig fokozatosan megszerezték Gölnicbánya, Szomolnokbánya, Remete, Svedlér, Stósz, Helcmanóc uraságát. A többire a Thurzó meg a Görgey család tette rá a kezét. A határ túlsó oldalán Piotr Kmita krakkói vajda, Szilézia sztarosztája, később a Lubomirski família terjesztette ki uralmát a városokra.

Késmárk tovább állta a sarat. Mátyás 1463. július 13-án kiadott oklevelében megerősítette szabadságjogait, címert adományozott a városnak, megengedte, hogy a polgárok újjáépítsék, így külvárosokat, házakat, bástyákat, töltéseket, sáncokat, erődöket, börtönöket emeljenek, heti és országos vásárokat tartsanak. Polgárait 25 évre mentesítette a harmincad, az adó és a vám alól, s engedélyt kaptak arra, hogy kocsmát tartsanak, céheket szervezzenek és így tovább. E jogokkal élt is a város mindaddig, míg János király 1530-ban Łaski Jeromosnak nem adományozta.

A szepesi kamara, melynek a bányavárosokat alárendelték, 1567-ben jött létre. A XVI. század végére a Felvidék hajdan tekintélyes és perspektivikus városai közül csak Lőcse, Kassa, Bártfa és Eperjes tartotta meg a rangját.

A nagyvárosok eközben sem tartóztatták meg magukat a hatalmaskodástól. Különösen a Mohácsot követő kettős királyválasztás első idejében nyílt lehetőség a zavarosban való halászatra. Lőcse 1527-től 1541-ig minden pörösködés mellett is elfoglalva tartotta Tőke Kristóf birtokait, Ábrahámfalvát és Farkasfalvát, a körtvéyesi birtokrészt. Ostrommal vette be és lerombolta 1527-ben a Máriássy család márkusfalvi kastélyát, megszállta Márkusfalvát és Batizfalvát; csak 1535-ben Ferdinánd király parancsára bocsátotta vissza, addig évi 1000 forint hasznot húzott belőle. Példaként idézzük fel az 1528-as évet, amelyben – mint Hain Gáspár megállapítja „a lőcseiek sok mindent vittek végbe”, úgymint „bevétek és elfoglalták Késmárk városát. Lerombolták a Zuberstein nevű erődöt és Richnó várát. Fölégették a szepesi várhoz tartozó malmot és serfőzőházat. Elpusztították Tőke Kristóf kúriáját, és elfogták Péter nevű fiát. Feltartóztatták János vajda

bivalyait, és lefoglalták a táborába szállítandó lisztet”²⁵ A város tehát jó évet zárt. A szepesi szászok azonban egyre lejjebb csúsztak a lejtőn.

Ellenséggel az erdélyieknek is bőven akadt dolguk. Az ottani szászok – mint tudjuk elsősorban a határvédelemben vállalt szerepükért kapták kiváltságaikat. Nagy Lajos király elégedett volt a szolgálataikkal. „Ők a birodalom azon polgárai, akiknek erején mint szilárd oszlopon nyugszik a határ biztonsága” – jelentette ki 1370-ben. Azonban a XV század elején új és minden korábbinál veszedelmesebb ellenség jelent meg a kapuknál, a török. Ettől kezdve alig akadt nyugalmas esztendő. Az első portyázók 1420-ban ütöttek be a területre. Csáky Miklós vajda megütközött velük, vereséget szenvedett, és maga is elesett. Az ellenség feldúlta Hunyad megyét és Szászvárost. A székely és szász had 1421-ben Brassó alól volt kénytelen megfutni, a várost kifosztották, az egész Barcaságot felprédálták, rengeteg rabot elhajtottak. Ismét kifosztották 1432-ben és 1435-ben a déli részeket, ostrom alá vették Nagyszebent és megint Brassót. Trautenberger Antal szebeni királybíró verte vissza a támadókat 1437-ben Nagyszeben alól. A következő évben Szászsebes élt át nehéz napokat. Ennek védelme közben esett török fogságba Georgius de Hungaria, aki csak 1459-ben szabadult, és élményeiről *Tractatus de moribus, conditionibus et nequitia Turcarum* címmel Európa-szerte elterjedt tudósításban számolt be. Néhány évtizednyi szünet után, 1479 októberében a törökök ismét végigrabolták a Szászföldet, felgyújtották Szászvárost, de Báthory István országbíró és Kinizsi Pál temesi ispán még e hó 13-án a Kenyérmezőn diadalt aratott a betörők fölött. Az egykorúak szerint 8000 keresztény és 30 ezer pogány veszett oda. A csatában a szászok is derekas részt vettek. Ismét hosszabb szünet következett; 1493. február 2-án a szász városok csapatai Hecht György szebeni királybíró parancsnoksága alatt a Vöröstoronyi-szorosnál verték szét a támadókat, de azok még ugyanazon év októberében visszajöttek, és végigpusztították a Barcaságot.

Dúltak a belső küzdelmek is. A XIII. század végén Kán László vajda magához ragadta a szász ispánságot, kisajátította az erdélyi bányavárosokat, és évtizedeken át hatalmaskodott a környéken. Az interregnum és a trónharcok idején az erdélyi szászok kezdetben Ottót támogatták Károly Róberttel szemben. Amikor Kán László elfogta Ottót, 1308 februárjában megrohanták Gyulaféhevárt, tetteleg bántalmazták a papokat, és bekergették őket a székesegyházba. Azok között, akiket a Károly Róbert támogatására érkező Gentilis bíboros kiátkozott, több szász pap is akadt, egyikük Gotschalk alvinci plébános volt. Aztán 1324 elején tört ki újabb lázadás. Károly király ekkor Tamás vajdát tette meg szebeni ispánnak, és minden korábbi kiváltságot eltörölve az összes peres ügyben őt jelentette ki illetékesnek. A felháborodott szászok élére a Péterfalvi gerébcsalád egyik tagja állt, Hennig, akinek a vezetésével fegyverre kaptak. A király személyesen vonult ellenük, és

²⁵ Hain Gáspár, i.m. 38.

Kőhalom alatt leverte a rebelliseket. Kőhalom várát elkobozta, és azt csak a XV. században kapták vissza. Salamon brassói ispán 1327-ben elfoglalta Károly király Feketehalom nevű várát. Családja – akkor már Brassai vagy Rozsnyai néven – 1331-ben visszabocsátotta azt a királynak, amiért másutt tekintélyes birtokokat kapott. Így emelkedett fel az első gazdag brassói patriciuscsalád a magyar arisztokrácia sorába. Később benősült az ősi Zsombor nemzetségbe, és örökölte annak a vagyoniát. Hasonlóképpen családi kapcsolatok teremtésével futott fel a szász származású Alvinci, a Veresmarti, a Drági, a Vízaknai Geréb, a Vingárti Geréb familia is.

Hunyadi Jánossal szemben oppozícióba szorultak. Őt a király 1453. február 1-jén Beszterce grófjává nevezte ki. Ezzel a város a leghatalmasabb magyar úr birtokába esett. Szabadságát csak 1465. március 27-én nyerte vissza, amikor Mátyás király a besztercei grófi címet eltörölte.

Mátyás más intézkedéseire azonban fegyverrel válaszoltak: 1467. augusztus 18-án Kolozsmonostoron összeszövetkeztek a székelyekkel meg a magyarokkal. Szentgyörgyi János és Ellerbach Bertold erdélyi vajdák vezetésével fölkelést indítottak. A király hallatlan gyorsasággal ott termett, és szeptember elején csírájában elfojtatta a zendülést. Az események háttere nem világos. A kortársak azt rebesgették, hogy az erdélyiek gazdagságukban, fejlett iparukban, katonai erejükben bízva el akartak szakadni a magyar királyságtól, erre azonban nincs bizonyíték, valószínűsége sincsen. Tény az, hogy Mátyás kemény bosszút állt, a résztvevők közül sokat kivégeztetett, a hatalmas gerébcsaládok erejét alaposan megnyirbálta.

Azonban 1492 decemberében sikerrel léptek föl Báthory István vajda túlkapásai ellen. A következő januárban II. Ulászló leváltotta a vajdát, aki nemsokára meg is halt, mint pletykálták, a kudarc feletti dühében. Székely János 1513 augusztusában indított mozgalmat Nagyszebenben; a polgárok megtagadták a király által követelt 20 ezer forintnyi segélyt. Ulászló ekkor Szapolyai János erdélyi vajdát küldte ellenük, és a követelést 40 ezerre emelte.

A gyulafehérvári (erdélyi) püspökséggel, az esztergomi érsekséggel meg a váradi káptalannal szünet nélkül folyt a huzavona, a pereskedés, a veszekedés, hol a váradi vásárvám, hol a szebeni tizedszedés joga körül. A szászok és az erdélyi püspökség ellenségeskedése odáig fajult, hogy 1277-ben a püspök elfogatta és kivégeztette a vízaknai gerébet. Erre a szebeniek Péterfalvi Alárd fia Gyán vezetésével megrohanták Gyulafehérvárt. A magyar lakosság éppen misét hallgatott a székesegyházban. Azt rájuk gyújtották, és 2000 ember odaveszett. A templom kincseit széthordták, a püspöki levéltárat széthányták. Az épület romba dőlt, nem sokkal az után, hogy a tatárok okozta károkat helyreállították. Ezután emelték fel ismét úgy, ahogy ma is áll. A király megbízásából Péter erdélyi püspök fékezte meg a lázongókat. Arra is parancsot kapott, hogy rombolja le a szász oligarchák rablóvárait. Ez meg is történt, a Péterfalviak fészke is odalett. A

telepéseknek nem esett bántódásuk.

Önálló szász egyházmegyét sohasem sikerült létrehozni. Csak a XVI. század legelejére alakult ki a medgyesi *Generaldechanat*, amely az esperességek közös vallási ügyeit koordinálta. Ekkor azonban már küszöbön állt a reformáció, mely a kérdésre végérvényes megoldást kínált, és így az lekerült a napirendről.

Ez az évszázados perlekedés – amely kevésbé látványosan, de a felvidéki részeken is folyt – állandó feszültséget tartott fenn a szászok és az egyház felső vezetése között. Ez lehetett az egyik oka annak, hogy a reformáció mindkét németlakta területen viharos gyorsasággal terjedt, és teljes diadalt aratott. Emellett számos egyéb tényező is közrejátszott, amely az autonóm területeken kívül élő németiséget is mozgósította. Így a kinti németekkel való állandó kontaktus, amely a külkereskedelem, a céhlegények jövése-menése, az egyetemjárás jóvoltából mindvégig szoros maradt. Leginkább azonban a nemzetiségi önállóság kimutatásának és eszmei megalapozásának a vágya, melyhez az önálló vallás és egyházi szervezet jó eszköznek ígérkezett. A szászok ezért mindvégig ragaszkodtak evangélikus vallásukhoz a magyarokkal szemben, akik vagy megmaradtak katolikusnak, vagy kálvinisták meg – Erdélyben – unitáriusok lettek.

Az 1520-as években már több nagy hírű reformátor működött a Felvidéken. Mindenekelőtt a lőcsei születésű Henckel János, aki 1522-ben kassai plébános volt, 1524-ben pedig már mint az új vallás híve ment Budára Mária királyné mellé udvari papnak. Kassára 1526-ban hazatért, ismét plébános és tornai főesperes lett. Ugyanezen évben Göncön, Lőcsén, Strázsán a szintén lőcsei Leudischer György hirdette az új tant. Körmöcbányán és Lőcsén anabaptista prédikátor is tevékenykedett Fischer András személyében, akitől azonban a többiek elhatárolták magukat. Wittenbergbe 1522-ben megérkezett az első magyarországi hallgató, a besztercebányai Baumheckel György, és még azon esztendőben négy másik, egy lőcsei és három erdélyi szász ifjú.

Az országgyűlés súlyos lépéseket tett az újdonság terjedése ellen. Ebben az időben a már említett Werböczy István volt itt a hangadó (egy rövid időre nádor is), aki már 1521-ben vitairatot adatott ki a római vallás védelmében, és Luthert személyesen próbálta meg lebeszélni vállalkozásáról, amikor Wormsban találkozott vele. Az 1523-as országgyűlés felszólította az uralkodót, hogy „a lutheránusokat, pártfogóikat és párthíveiket mint nyilvános eretnekeket és a szentséges Szűz Mária ellenségeit fő- és jószágvesztéssel büntesse”, az 1524-es határozat pedig minden lutheránust válogatás nélkül máglyára küldött. Lomnici Horvát István szepesi prépost is szigorú rendeletet adott ki ez ügyben. Augusztusban Nyugat-Magyarországon tüzre vetették Luther könyveit, akkoriban azt pletykálták, hogy azzal a németországi agitátorral együtt, aki azokat terjesztette. Besztercebányán 1526 augusztusában sztrájkoló bányászokat végeztek ki, akik ellen – a sztrájkon, fegyveres felkelésen és egyebeken kívül – eretnekség vádját is emelték. Azonban úgy látszik, hogy a súlyos büntetésben ez utóbbi vádpont csak

mellékszerepet játszott, mert Budán is perbe fogtak néhány polgárt, de elmarasztaló ítélet nem született. A kemény törvényeknek sem lett következményük, a király nem is erősítette meg azokat. Tudniillik magában a budai udvarban is akadt híve a mozgalomnak, mint láttuk, Henckel János, és az ő hatására Mária királyné meg a roppant nagy befolyással rendelkező György brandenburgi őrgróf.

És ezekben a napokban, 1526. augusztus 29-én a mohácsi mezőn a középkori magyar állam összeomlott, a vallás dolga hosszú időre kiszorult a politika előteréből. A lőcsei tanács már 1529-ben lutheránusnak vallotta magát; 1549-ben hivatalba lépett Buchwald Lőrinc ménhárdi lelkész, a szepesi városszövetség első protestáns esperese.

Erdélyben 1533-tól számíthatjuk a reformáció történetét, amikor Grass, humanista nevén Honterus János külföldi egyetemjárásáról hazaérkezett Brassóba. A Szász Egyetem szebeni gyűlése 1545. november 28-án határozatban mondta ki, hogy a lutheránus tanítást egyetemlegesen elfogadja.²⁶

Irodalom

A hely- és településtörténeti adatokra Györffy Gy.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I-III.*, Budapest 1966-1987.

A művelődéstörténet igényes összefoglalása Pukánszky B.: *A magyarországi német irodalom története a legrégebb időktől 1848-ig*, Budapest 1926 (Német Filológiai Dolgozatok XXXI.) és uő: *Geschichte des deutschen Schrifttums in Ungarn. I. Von der ältesten Zeit bis um Mitte des 18. Jahrhunderts*, Münster 1931. A településtörténetre *Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte*, Sigmaringen 1975 (Vorträge und Forschungen XVIII.). Benne E. Fügedi: „Das mittelalterliche Königreich Ungarn als Gastland”; H. Helbig: „Die ungarische Gesetzgebung des 13. Jahrhunderts und die Deutschen”; A. Kubinyi: „Zur Frage der deutschen Siedlungen im mittleren Teil des Königreichs Ungarn, 1200-1541”

Az erdélyi szászokra vonatkozó okleveles anyag kiadva: *Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens I.*, hg. v. G. D. Teutsch – Fr. Firnhaber, Wien 1857 (Fontes Rerum Austriacarum II., Diplomataria et acta XV.); *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I-V.*, hg. v. F. Zimmermann K. Werner etc. Hermannstadt–Köln–Wien 1892-1957; *Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus sächsischen Archiven I., Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der Sächsischen Nation I.*, Hermannstadt 1880; *Quellen zur Geschichte der siebenbürger Sachsen 1197-1975.*, hg. v. E. Wagner, Köln–Wien 1976 (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens I.). Az elbeszélő források

²⁶ V.ö.. Zoványi J.: *A reformáció Magyarországon 1565-ig*, Budapest é.n.

gyűjteménye: *Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens I-III.*, hg. durch J. Kemény – E. v. Trauschenfels, Klausenburg–Kronstadt 1839-1860; *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó IV-VII.*, Brassó 1903-1918. A számtalan feldolgozás közül említhető Fr. Teutsch: *Die siebenbürgen Sachsen in Vergangenheit und Gegenwart*, Leipzig 1916 (Schriften zur Erforschung des Deutschtums im Ausland I.); G. Müller: *Die sächsische Nationsuniversität in Siebenbürgen*, Hermannstadt 1928 (Beiträge zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Deutschen in Rumänien II.); G. Müller: *Stühle und Distrikte als Unterteilungen der Siebenbürgisch-deutschen Nationsuniversität 1141-1876*, Hermannstadt 1941; Şt. Pascu: *Die mittelalterlichen Dorfsiedlungen in Siebenbürgen bis 1400* (Nouvelles Etudes d'Histoire), Bucarest 1960, 135-148; O. Mittelstrass: *Beiträge zur Siedlungsgeschichte Siebenbürgens im Mittelalter*, München 1961 (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission VI.); Th. Nágler: *Die Ansiedlung der siebenbürger Sachsen*, Bukarest 1979; *Erdély története. I. A kezdetektől 1606-ig*, szerk. Makkai L. – Mócsy A., Budapest 1986.

A szepesi százok történetére vonatkozó forrásanyag: C. Wagner: *Analecta Scepusii sacri et profani I-IV.*, suppl. 1-2., auctore J. Bárdosy M. Schmauk, Viennae–Szepesváraljae 1774-1889. További forrásközlések, monográfiák és résztanulmányok: *A Szepesmegyei Történelmi Társulat Évkönyve 1-13*, Lőcse 1885-1914; *A Szepesmegyei Történelmi Társulat Millenniumi Kiadványai 1-7*, Lőcse 1895-1903. Az egyetlen áttekintő feldolgozás Fekete Nagy A.: *A Szepesség területi és társadalmi kialakulása*, Budapest 1934.

Magyar-német helységnév-azonosító

Ábrahámfalva – Abrahamsdorf
 Abrud(bánya) – Groß-Schlatten
 Almakerék – Mallenkrag
 Alvinc – Unter-Winz
 Asszonypataka → Nagybánya
 Bakabánya – Pukantz
 Bálványosváralja – Schloßwall
 Barcaság – Burzenland
 Bars – Barsch
 Batizfalva – Botsdorf
 Bázna – Baassen
 Béla(bánya) – Düllén
 Beszterce(bánya) – Neusohl
 Bogács – Bogeschdorf
 Brassó – Kronstadt (Kronen)
 Breznó(bánya) – Bries
 Buda – Ofen

Bulkeszi – Bulkes
Csütörtökhely – Donnersmarkt
Dés – Desch
Duránd – Durlsdorf
Ebesfalva – Eppeschkdorf
Ecel – Hetzeldorf
Ekemező – Probstdorf
Enyed (Nagyenyed) – Strassburg
Eperjes – Eperies
Esztergom – Gran
Farkasfalva – Farksdorf
Fehérvár → Székesfehérvár
Feketehalom – Zeiden
Felka – Fölk
Felsőbánya – Mittelstadt
Felsőerdőfalva – Walddorf
Földvár – Marienburg
Gnézda – Kniesen
Gölnic(bánya) – Gölnitz
Gömör – Gemör
Győr – Raab
Gyulafehérvár – Weißenburg
Halmágy – Halmegen
Helcmanóc – Heltzmanowitz
Hermány (Szászhermány) – Honigberg
Hosszúaszó – Langental
Hunfalva – Hunzdorf
Huszt – Husth
Igló – Neudorf
Illésfalu – Sperndorf
Jászó – Joß
Jekelfalva – Jekelsdorf
Kakaslomnic – Groß-Lomnitz
Káposztafalu – Kabsdorf
Kassa – Kaschau
Kékellő – Blaufuß
Kerc – Kertz
Keresztényfalva – Neustadt
Késmárk – Käßmarkt
Királynémeti – Bayersdorf
Kismarton – Eisenstadt

Kisszeben – Zeben
Koissó – Koischdorf
Kolozs – Klosmarkt
Kolozsakna – Salzgrub
Kolozsvár – Klausenburg
Korpona – Karpfen
Kőhalom – Reps
Körmöc(bánya) – Kremnitz
Körösbánya – Altenburg
Körtvélyes – Grausch
Kőszeg – Güns
Krig – Kreig
Kurimján – Kirn
Küküllővár – Kockelburg
Lándok – Landeck
Lassúpatak – Stillbach
Látókő (Menedékkő) – Schauberg
Leibic – Leibitz
Libet(bánya) – Libethen
Lomnic → Kakaslomnic
Lőcse – Leutschau
Lubló – Lublau
Malompatak – Müllenbach
Margitfalva – Margetzan
Márkusfalva – Marksdorf
Mateóc – Matzdorf
Medgyes – Mediasch
Menedékkő → Látókő
Ménhárd – Menhardsdorf (Männersdorf)
Merény – Wagendrüssel
Mikeszásza – Fegendorf
Nagybánya (Asszonypataka) – Frauenbach, Neustadt
Nagyenyed → Enyed
Nagysáros – Groß-Scharosch
Nagyselyk – Schalken
Nagysink – Groß-Schenk
Nagyszalók – Groß-Schlagendorf
Nagyszeben – Herrmannstadt
Nagyvárad → Várad
Odorin – Dirn
Ófalu – Altdorf

Offenbánya – Offenburg (Schwendburg)
Olaszi – Wallendorf
Pest – Pesth
Podolin – Pudlein
Poprád – Deutschendorf
Pozsony – Preßburg
Prakfalva – prackendorf
Prázsmár – Tertlau
Radna – Roden
Régen → Szászrégen
Remete (Szepesremete) – Einsiedel
Richnó – Richenau
Rozsnyó – Rosenau
Ruszkín – Rießdorf
Sárkány – Scharken
Segesvár – Schäßburg
Selmec(bánya) – Schemnitz
Selyk → Nagyselyk
Sopron – Oedenburg
Stósz – Stoß
Strázsa – Michelsdorf
Svedlér – Schwedler
Szakolca – Skalitz
Szászhermány → Hermány
Szászrégen – Regen (Rennmarkt)
Szászsebes – Mühlbach
Szászváros – Bros
Szatmár – Sathmar
Száztelek – Hodermarkt
Szebelléb – Klieb
Szeben → Kisszeben, Nagyszeben
Szék – Seck
Székesfehérvár – Stuhlweißenburg
Szelindek – Stoltzenburg
Szentpéter – Petersburg
Szepesdaróc – Drauch
Szepesremete → Remete
Szepesség – Zips
Szepesszombat – Georgenberg
Szepsi – Moldau
Szerdahely – Reußmarkt

Sziget – Siget
Szomolnok(bánya) – Schmölnitz
Toporc – Topertz
Torda – Thorenburg
Torockó – Eisenmarkt
Tövis – Dreikirhchen
Újbánya – Königsberg
Újegyház – Leschkirch
Várad (Nagyvárad) Großwardein
Váralja – Kirchdrauf
Velbach – Eulenbach
Visegrád – Plintenburg
Vízakna – Salzburg
Voldorf – Woldorf
Vöröstorony – Roter-Turm
Zalatna – Schlatt(endorf)
Zsakaróc – Schakarowitz